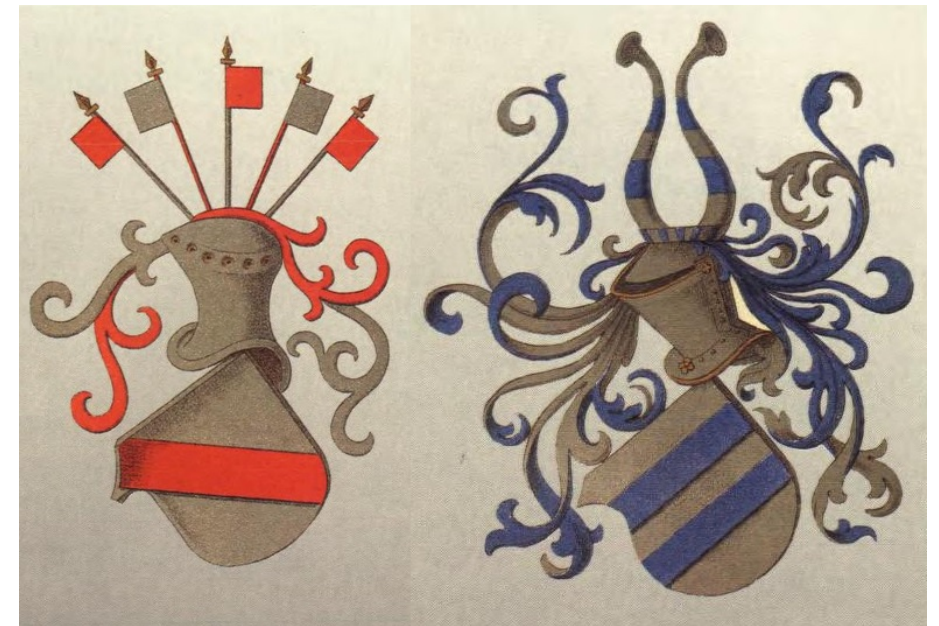

Kristine Worseth

Fra "nesten utdødd" til standsprivilegium.

Den norske adelen 1513-1591.

Masteroppgave i historie
Veileder: Erik Opsahl
Trondheim, mai 2016

Kristine Worseth

Fra "nesten utdødd" til standsprivilegium.

Den norske adelen 1513-1591.

Masteroppgave i historie
Veileder: Erik Opsahl
Trondheim, mai 2016

Norges teknisk-naturvitenskapelige universitet

Forsidebildet er hentet fra "Den nye begynnelsen: 1520-1660" av Øystein Rian. Bind 5. i Helle, K.(red.) *Aschehougs Norges historie*. Oslo: Aschehougs & Co 1995.

Bildet viser våpenskjoldene til adelsfamiliene Galle(t.v.) og Bjelke(t.h.). Galleslekta var en av de gamle norske høyadelsslektene som fortsatt eksisterte på 1500-tallet. Bjelkeslekta ble en av de nye norske høyadelsslektene i Norge via ekteskapet mellom Jens Tillufssøn Bjelke og Lucie Nilsdatter(datter av Nils Henriksson Gyldenløve og Inger Ottedatter Rømer) omlag 1540.

DTWKFKW

Forord

Arbeidet med denne masteroppgaven har vært en lang og krevende prosess, men også to spennende og lærerike år. Da jeg startet på masterstudiet hadde jeg ingen bestemt mening om hva temaet for oppgaven skulle være, men jeg håpte at den planlagte presentasjonen av mulige tema fra foreleserne ville by på en mulighet. Min tidligere foreleser i middelalderhistorie/tidlig nåtid, Erik Opsahl, presenterte et tema jeg fattet interesse for, nemlig den norske adelens standsprivilegium fra 1582. Jeg har alltid vært fasinert av adel, og særlig den norsk som jeg hadde hørt forsvinnende lite om, særlig ikke fra denne perioden.

For å gjøre en lang historie kort, etter en samtale og nærmere diskusjon om temaet bestemte jeg meg for gjøre privilegiebrevet fra 1582 til tema for min masteroppgave, og Erik Opsahl sa seg villig til å veilede meg i arbeidet. Min første takk går derfor til ham som presenterte meg for temaet, hjalp meg med å formulere prosjektbeskrivelsen, kom med tilbakemeldinger gjennom hele prosessen, hjalp meg å finne kilder, besvarte spørsmål om smått og stort, og konstruktivt diskuterte flere av funnene/påstandene mine.

Min andre takk går til Dr. Gabriele Greindl ved Ludwig-Maximilian Universität i München. Under ERASMUS oppholdet mitt i 2014 studerte jeg bayersk stenderhistorie, og vi hadde flere givende samtaler om norsk-bayerske forbindelser i middelalderen. Dette inspirerte meg til å benytte bayersk historie som komparasjonsgrunnlag for mine undersøkelser, og hun hjalp meg med å anbefale og finne relevant litteratur for arbeidet mitt, og besvarte alle spørsmål jeg hadde underveis. Jeg vil også rette en stor takk til Magne Njåstad for hjelp med transkribering og Marek Thue Kretschmer for hjelp med latinske oversettelser.

Sist, men langt fra minst, vil jeg rette en stor takk til min familie som har holdt ut med meg i disse to årene. Særlig takk til min mor som i to år ofret mesteparten av spisebordet til den voksende haugen med bøker og papirer, og som leste korrektur på arbeidet mitt. Takk til min onkel som lot meg okkupere leiligheten hans i siste måned av arbeidet, og takk til min gode venn John Boudewijn som hjalp meg med å skaffe bøkene jeg trengte fra tyske Amazon da de slo seg vrange. Jeg hadde ikke kommet i mål uten dere.

Levanger mai 2016

Kristine Worseth

Innholdsfortegnelse

Forord	iii
--------------	-----

Innholdsfortegnelse	v
---------------------------	---

1. Innledning

1.1. Tema	1
1.2. Problemstilling og oppgavens struktur	1
1.3. Avgrensninger	3
1.4. Kilder	3
1.5. Synet på den norske adelen og dens privilegiebrev i norsk historiografi	4
1.6. Teori	7
1.7. Metodiske betraktninger	12
1.7.1. Kvalitativ metode	13
1.7.2. Komparativ metode	14
1.7.3. Begrepene adel og aristokrati	15
1.7.4. Adelenes nasjonalitet	17

2. 1513: "adelen vti Norge er fast vddøet"

2.1. Innledning	19
2.2. Møtet i København og Kristian 2.s håndfestning	19
2.3. Hva ønsket de norske riksrådene og hva fikk de?	20
2.4. Var den norske adelen nesten utdødd?	22
2.5. "Adel" - et nytt ord	25
2.6. Innfødte og inngiftede menn - Fredrik 1.s norske håndfestning av 1524.....	29

3. 1548: Kristian 3. avviser adelens petisjon

3.1. Innledning	35
3.2. Den norske adelen under Kristian 3.	35
3.2.1. Politiske omveltninger: Norgesparagrafen og tapet av det norske riksrådet	35
3.2.2. Identitetsoppfatning, religiøs og demografiske utvikling etter 1537	39

3.2.3. Økonomiske endringer som følge av reformasjonen	42
3.3. Hyllingen i Oslo 1548	43
3.3.1. Kongehyllingens politiske funksjon	44
3.3.2. Tenkeseddelen fra kong Kristian 3. til prins Fredrik	45
3.3.3. Adelenes petisjon	47
3.4. Kristian 3.s avslag	50
4. 1582: Det norske standsprivilegiet	
4.1. Innledning	55
4.2. Fredrik 2.s politikk og forholdet til den norske adelen	55
4.3. Adelsmøtet i Oslo 25. Januar 1582	59
4.3.1. Privilegiebrevet av 14. februar 1582	60
4.3.2. Analyse av privilegiet	61
4.4. Privilegiet - et strategisk valg?	68
5. 1591: Nytt privilegiebrev	
5.1. Innledning	73
5.2. Formynderregjeringen 1588-1596	73
5.3. Kristian 4.s hylling i Oslo 8. Juni 1591	78
5.3.1. Analyse av adelenes petisjon og det påfølgende privilegiebrevet	79
5.4. Den norske adelens situasjon ved århundreskiftet	90
6. Komparasjon mellom norsk og bayersk adel på 1500-tallet	
6.1. Innledning	93
6.2. Den bayerske adelens sammensetning og organisasjon rundt år 1500	94
6.3. Formynderregjeringen og den "erklærte landsfriheten" av 1508	97
6.4. Albrecht 5, adelsopposisjonen og "edelmansfriheten" av 1557	99
6.5. Komparasjon mellom bayersk og norsk adel	101
6.5.1. Formynderstyret og den erklærte landsfrihet av 1508, sett opp imot formynderstyret og privilegiebrevet av 1591	101
6.5.2. Edelmansfriheten 1557 og standsprivilegiet 1582 - to taktiske innrømmelser	103
6.5.3. Den norske adelens mulighet til indre organisering og motstand etter 1537	105

7. Konklusjon	
7.1. Innledning	109
7.2. Oppsummering og konklusjoner	109
8. Kilder og litteratur	115

1. Innledning

1.1. Tema

14. januar 1582 ga kong Fredrik 2. den norske adelen et privilegiebrev bestående av ti punkter. Dette var det første privilegiebrevet som ble utstedt til en samlet norsk adelsstand. Den norske adelen hadde forsøkt å få kongens brev på flere privilegier de mente seg berettiget til allerede i 1548, men den gang ble ønsket avvist av Kristian 3. Privilegiebrevet i 1582 ble den dansk-norske kongemaktens første, skriftlige anerkjennelse av en egen norske adelsstand ved siden av den danske, med felles rettigheter og privilegier. Dokumentet har derfor blitt referert til som den norske adelens "standsprivilegium" av flere historikere.

Tema for oppgaven er dette norske adelsprivilegiet fra 1582, dets innhold, bakgrunn og følger. Oppgaven vil ta for seg flere områder fra den norske adelens historie på 1500-tallet med hovedvekt på politiske, samfunnsmessige, demografiske og økonomiske endringer, og sette disse i sammenheng med den norske adelens privilegieforhandlinger.

1.2. Problemstilling og oppgavens struktur

Kristian 2. påsto i forbindelse med forhandlingene over håndfestningen sin i 1513 at adelen i Norge var "nesten utdødd".¹ Senere, ved hyllingen i 1548, avviste Kristian 3. den norske adelens petisjon. I skarp kontrast til dette står den norske adelens oppnåelse av standsprivilegiet i 1582, og det senere privilegiebrev fra 1591. Motsetningen mellom disse hendelsene lar seg bare forklare om man ser på utviklingen som fant sted innenfor den norske adelsstanden og dens forhold til kongemakten på 1500-tallet, fra Kristian 2. utsagn i 1513 til den norske adelens privilegiebrev fra 1582 og 1591.

Hovedproblemstillingen for oppgaven er altså å undersøke hvordan den norske adelen klarte å oppnå privilegiene i 1582, når den ble omtalt som "nesten utdødd" av Kristian 2. i 1513, og petisjonen deres i 1548 ble avvist av Kristian 3.

For å besvare denne problemstillingen må jeg undersøke flere spørsmål knyttet til hver enkelt av disse konkrete hendelsene. Var Kristian 2.s påstand en riktig gjengivelse av faktiske forhold i den norske adelsstanden i 1513? I ulik grad har flere historikere samtykket i at Kristian 2.s uttalelse var i overensstemmelse med adelens situasjon.² Få har derimot vektlagt

¹ Diplomatarium Norvegicum IX: nr. 477

² Bjørkvik 1996 s. 206, Albrechtsen 1997 s. 281

bruken av påstanden i den politiske konteksten som fant sted i 1513. For om påstanden til kongen var misvisende, hvorfor fremsatte han en slik påstand?

Videre må jeg undersøke hvorfor Kristian 3. avsto den norske adelens petisjon i 1548, og hva som var utslagsgivende for at Fredrik 2. innvilget standen privilegiet i 1582. Sto den norske adelen i en bedre forhandlingssituasjon i 1582? Hvordan virket sjuårskrigen(1563-1570) inn på forholdet mellom den norske adelen og kongemakten? Var privilegiene i 1582 illusoriske og i tråd med påstanden om en utdøende stand, eller var de grunnlag for konsolidering og ny vekst? Sentrale punkter ved alle disse fire hendelsene er maktforholdet mellom adel og kongemakt i den gitte situasjonen, hvilke rettigheter adelen søkte om, og hva de faktisk oppnådde, dessuten utviklingen i antall adelige og adelens organisasjon. Omveltningene i 1537 og konsekvensene dette fikk for den norske adelen, er et annet viktig aspekt som skal undersøkes.

Denne oppgaven kan bidra til å fylle et forskningsmessig tomrom som temaet "den norske adelen" er. For at analysen skal bli mest mulig oversiktlig vil jeg behandle hver av de fire hendelsene, 1513, 1548, 1582 og 1591 i hvert sitt hovedkapittel. Jeg velger dessuten å presentere dem kronologisk, selv om 1582 egentlig utgjør kjernen og utgangspunktet for oppgaven. Videre, for å bryte med den etablerte trenden hvor norsk adel nesten utelukkende sammenlignes med dansk og tildels svensk adel, har jeg latt meg inspirere av Tor Weidlings bruk av komparasjoner med et bredt utvalg europeiske adelsgrupper.³ Den norske adelen blir dermed satt inn i en større europeisk sammenheng, og gir et bedre grunnlag for å avgjøre om den norske situasjonen er typisk eller atypisk for sin tid. Jeg vil derfor sammenligne mine analyser av den norske adelen og dens privilegier, med en annen europeisk adelsstand.

Siden rammene for masteroppgaven ikke gir rom for å sammenligning med flere land, har jeg valgt å sammenligne med adelen i hertugdømmet Bayern på 1500-tallet. Valget av den bayerske adelen har flere årsaker. Først og fremst stammer motivasjonen fra min ERASMUS utveksling til München, hvor jeg tok flere fag knyttet til bayersk historie og da særlig de bayerske stendene. Via dette ble jeg kjent med den bayerske adelens historie og hvilke viktige hendelser som formet dens utvikling utover 1500-tallet. Det slo meg alt den gang at påfallende mye minnet om den norske adelens sitasjon i samme periode, selv om like mye var forskjellig. Da opplegget for masteroppgaven skulle utformes ble den bayerske adelen et nærliggende valg fordi jeg alt kjente litteraturen, og fordi jeg fortsatt hadde kontakter ved Ludwig-Maximilians Universität som var villige til å hjelpe meg.

³ Weidling 1998a, Weidling 1998b

1.3. Avgrensninger

Som det fremgår av problemstillingen har jeg valgt å avgrense oppgaven kronologisk fra forhandlingene i 1513 til utstedelsen av den norske adelens andre privilegiebrev i 1591. I 1548, 1582 og 1591 var det forhandlinger om privilegier mellom den dansk-norske kongemakten og den norske adelen. De danner dermed grunnlag for det komparative arbeidet.

Perioden mellom 1513 og 1537 inneholdt ingen forhandlinger om privilegier eller andre hendelser som kan brukes som grunnlag for et eget kapittel. Fra omveltningen i 1537, som jeg vil ta nærmere for meg i kapittel tre, ble det skapt nye forutsetninger for adelens senere forhandlinger. Jeg har derfor ikke gitt perioden 1513-1537 noe egen behandling i oppgaven. Det eneste unntaket er Fredrik 1.s norske håndfestning fra 1524. Den inneholder noen punkter som er relevante for undersøkelsen og analysen av situasjonen i 1513. Det er særlig spørsmålet om en endring i vilkårene for tildeling av slottslen i 1524 kan ha hatt en sammenheng med avslaget på samme punkt i 1513. Jeg vil derfor ha et eget underkapittel knyttet til Fredrik 1.s norske håndfestning under kapittelet som behandler forhandlingene om Kristian 2. håndfestning i 1513.

Siden jeg har valgt å skrive et eget kapittel der jeg sammenligner norsk og bayersk adel på 1500-tallet, lar det seg av plasshensyn ikke gjøre å foreta en større sammenligning mellom norsk og dansk adel. Dette kunne nok hatt betydning for mine egne argumenter og konklusjoner, men ville ha overskredet rammene for masteroppgaven. Også i forbindelse med privilegieforhandlingene i 1582 og 1591 kunne en detaljert undersøkelse av lignende forhandlinger mellom den danske adelen og kongemakten ha vært verdifull. Mine analyser og konklusjoner forholder seg derfor bare til hovedtrekkene innenfor den danske adelens utvikling i perioden. Dette er en potensiell svakhet i oppgaven, men av hensyn til oppgavens størrelse og den tilgjengelige tiden må dette utgå.

1.4. Kilder

Privilegiebrevet av 14. januar 1582 danner utgangspunktet for hele oppgaven.⁴ Dette dokumentet er kjernen i undersøkelsen, men jeg er avhengig av bruk av andre kilder for å foreta en tilfredsstillende analyse. Hovedproblemet med privilegiebrevet fra 1582, som kanskje også er årsaken til at det ikke er forsøkt analysert tidligere, er at vi ikke kjenner den opprinnelige petisjonen. Det ser ut som om denne har gått tapt i årenes løp. Dens eksistens kommer kun til uttrykk gjennom den innledende teksten i privilegiebrevet selv, hvor Fredrik

⁴ Norske Rigs-Registranter II s. 444-446

2. viser til [...]noen artikler og besværing[...], som den norske adelen har oversendt ham.⁵

Det relevante kildematerialet for perioden 1513-1591 er ikke spesielt omfattende. Jeg behandler derfor alt av tilgjengelig og relevant kildemateriale. For perioden før Kristian 3.s død i 1559 inneholder samtlige bind av *Diplomatarium Norvegicum*(DN) det meste av kildematerialet jeg trenger for å behandle 1513 og 1548. Fra Kristian 3. regjeringstid av, og særlig etter hans død, er det samlede materialet i de tre første bindene av *Norske Rigs-Registranter*(NRR) hovedkilden for arbeidet.

I motsetning til DN inneholder ikke NRR inngående brev og dokumenter. Bare brevene og diplomene som ble utstedt fra kongens kanselli i København, og som angår norske forhold, er utgitt i NRR. Det er derfor et ensidig perspektiv disse kildene gir, siden de opprinnelige innkomne brevene oftest er unevnt. Noen slike dokumenter er derimot trykt i første bind av *Aktstykker til de norske stændermøders historie*, særlig adelen og lagmennesenes brev fra 1582, sammen med petisjonen og dokumentene fra 1591 som har stor betydning for min oppgave. Nesten alle utgivelsene er tilgjengelig i digitale utgaver på nett, noe som har forenklet kildearbeidet betraktelig.

Når det gjelder kapitlet om bayersk historie har jeg derimot ikke hatt mulighet til å benytte meg av primærkilder, verken i original eller trykt form. Dette kapitlet er i sin helhet basert på sekundærkilder.

1.5. Synet på den norske adelen og dens privilegiebrev i norsk historiografi

Den norske adelen har lenge vært et forsømt studieobjekt innenfor norsk historieforskning. Dette har flere årsaker, men når det gjelder privilegiebrevet av 1582 vil jeg samtykke i påstanden at dette til dels skyldes utfordringen med å finne nok kildemateriale.⁶ Den norske adelens privilegiebrev fra 1582 har blitt omtalt og vist til i flere sammenhenger, men det har ikke lyktes meg å finne noe forsøk på å analysere brevet og dets enkelte punkter på selvstendig grunnlag, verken for seg selv eller som del av et større arbeid. Den åpenbare årsaken virker å være mangelen på den opprinnelige petisjonen adelen sendte til kongen, og de utfordringene dette medfører i behandlingen av kildematerialet.

Mangel på kildemateriale er likevel ikke tilstrekkelig til å forklare den mindre interessen som gis den norske adelens privilegier på 1500-tallet. Dette er mer tydelig i forbindelse med det noe senere privilegiebrevet fra 1591, hvor både petisjon og endelig resultat er kjent. Dette dokumentet er gitt enda mindre oppmerksomhet i forskningslitteraturen

⁵ NRR II s. 444

⁶ Weidling 1998a s. 25

enn privilegiene fra 1582, tross for at kildegrunnet skulle gi langt bedre forutsetninger for en analyse. Det tradisjonelle synet på den norske adelen som en fåtallig, svak og politisk ubetydelig gruppe har utvilsomt bidratt til å påvirke interessen for dem i forskningsøyemed.

En av de tidligste synene på norsk aristokrati og adel innenfor norsk historiografi finner vi hos P.A. Munch. Hans arbeider er sterkt påvirket av samtidens nasjonale tankegods, og som en følge av dette den vektleggingen av norsk middelalder forut for unionstiden. Munchs søken etter en forklaring på Norges "nedgang", førte til teorien om et ættestatokrati i middelalderen som ble utskiftet med et verdslig og geistlig aristokrati. Aristokratiets ambisiøse offensiv ble brutt ned av den sterke innenlandske kongemakten, men på bekostning av at landet endte opp uten et sterk innenlandsk aristokrati som kunne stå imot det danske og svenske, da landet kom i union med nabolandene. Hans vurdering av adel i Norge fremstiller adelen som et fremmedelement som aldri ble helt etablert i det norske samfunnet. Denne fremmedheten ble bare ytterligere forsterket etter unionen med Danmark.⁷

En moderering av dette synet ble fremmet av Ernst Sars, som i sin syntese ikke var enig i at adel var noe fremmed i Norge. Sars hevdet Norge opprinnelig hadde vært det mest aristokratiske samfunnet i Norden, men at dette opprinnelige ættestatokratiet hadde et helt annet grunnlag enn det senere tjenestearistokratiet. Når dette mistet sin lokale forankring, ble det svekket og bidro til selvstendighetstapet.⁸

Den første omfattende behandlingen jeg har funnet av samtlige av de tre forhandlingene i 1548, 1582 og 1591 er Oscar Albert Johnsen's doktoravhandling *De norske stænder* og utgivelsen av først bind av *Aktstykker til de norske stændermøders historie*.⁹ Arbeidene inneholder en grundig redegjørelse for innholdet i de tilknyttede dokumenter og diplomer, foruten en imponerende gjennomgang av personalia for de involverte.

Yngvar Nielsen tilføyer ikke mye nytt i sitt syn på adelen generelt, men i likhet med, og muligens påvirket av Johnsen, har han i bind IV av *Norges historie fremstillet for det norske folk* gitt privilegiebrevene større oppmerksomhet i sin behandling av den norske adelen.¹⁰ Nielsen påpeker at den norske adelen opptrådte som en samlet stand alt ved hyllingen i 1548, og var talsmenn for både folket og adelsstanden. Han omtaler noen av punktene som adelsstanden fremmet i petisjonen, og selv om hans behandling er kortere enn

⁷ Opsahl 2014 s. 286-291

⁸ Sars 1912 s. 196-197, Opsahl 2014 s. 293 særlig fotnote 39.

⁹ Johnsen 1906, *Aktstykker til de norske stændermøders historie 1548-1661. Bind I*

¹⁰ Nielsen 1909, særlig s.106-108 og 207-211

Johnsen, vurderer heller ikke Nielsen punktene som negative, men som "[...]uttrykk for de tilstander som har rørt seg innen den norske adels kretser ved denne tid."¹¹

Det varierer betraktelig hvor mye oppmerksomhet privilegiebrevene vies i forskningslitteraturen videre utover 1900-tallet. Hovedsaklig blir enkelte punkter i brevene trukket frem for å underbygge påstander om at adelen hadde eller ikke hadde denne rettigheten. Adelen privilegiebrev blir altså nevnt som en del av adelens historie, men blir sjelden drøftet. Det virker dessuten som om det legges mer vekt på privilegiebrevene fra første halvdel av 1600-tallet enn de to fra 1500-tallet. Brevene fra 1600-tallet dukker i langt større grad opp i litteraturen, mest sannsynlig fordi de privilegiene de fikk i disse er ansett som større og viktigere enn de fra 1582 og 1591. Et typisk eksempel på en slik tilnærming til privilegiebrevene er Rolf Fladbys behandling av den norske adelen i bind VI av *Cappelens norgeshistorie*.¹²

Sverre Steen nevner i bind IV av *Det norske folks liv og historie gjennom tidene* både forhandlingene i 1582 og forhandlingene i 1591. Han bemerker at Fredrik 2. gikk i forhandlinger med den norske adelen i 1582, og at disse fikk privilegiebrevet "som erstatning". Han begrunner forhandlingene med en endring i maktforholdet mellom adel og kongemakt, uten at han drøfter konkret hva som hadde endret seg eller hvorfor. Privilegiene selv anser han som mindre betydelige utover deres anerkjennelse av den norske adelen.¹³

Et mer nøytralt syn på den norske adelens privilegier fremsettes av Sverre Bagge og Knut Mykland i *Norge i dansketiden*.

Og selv om den aldri oppnådde å få like vidtrekkende privilegier som den danske, hadde også den rettigheter som bidro til å gi dem inntekter, skulle den ut og markere den som egen stand.¹⁴

Tor Weidlings omfattende doktoravhandling *Adelsøkonomi i Norge fra reformasjonstiden og frem mot 1660* er et friskt pust innenfor norsk adelsforskning, og har i stor grad bidratt til å rehabilitere synet på den norske adelsstanden.¹⁵ Avhandlingen hans er en omfattende økonomisk studie, og han erkjenner at han ikke har hatt mulighet til å behandle den politiske utviklingen i perioden. Han motbeviser påstandene om den norske adelen som en økonomisk svak gruppe ved å gjennomgå det tilgjengelige kildematerialet på nytt, og redegjøre for adelens økonomiske aktiviteter utover lensforvaltningen.

En samtidig interesse for, og drøfting av privilegiebrevenes betydning for den norske adelsstanden finner vi hos Øystein Rian, fortrinnsvis i hans senere arbeider. Hvor hans eldre

¹¹ Nielsen 1909 s. 107

¹² Fladby 1977 særlig s. 50-52 og 227-240

¹³ Steen 1935 s. 194-236

¹⁴ Bagge og Mykland 1987 s. 90

¹⁵ Weidling 1998a

arbeid nøyer seg med å dra frem enkelte av punktene i privilegiene, inneholder hans senere arbeider en begynnende drøfting av privilegiebrevens betydning.¹⁶

Erik Opsahl drøfter i sin artikkel i *Historisk tidsskrift* den norske adelens politiske og nasjonale bevissthet, identitet og rolle i perioden 1537-1660, og viser eksempelvis hvordan dette kommer til uttrykk i hyllingsbrevene og petisjonene 1548-1591. Opsahl viser hvordan kravene gir uttrykk for en norsk fellesskapsfølelse, og påpeker at den norske adelens gjentatte krav om politiske rettigheter viser en samtidig oppfattelse av Norge som en politisk, territoriell enhet også etter 1537.¹⁷

Ole G. Moseng, Erik Opsahl, Gunnar I. Pettersen og Erling Sandmo samtykker i, og sammenfatter flere av synspunktene fra både Weidling og Rian i en helhetlig fremstilling i *Norsk historie 1537-1814*, men går lengre i å drøfte privilegenes enkelte punkter.¹⁸

1.6. Teori

Synet på den norske adelen har lenge vært preget av seiglivede påstander om at standen var liten, ubetydelig både økonomisk og politisk, og ikke egentlig norsk. En av de tidlige og klareste talsmenn for dette synet var Ernst Sars, som til tross for at han ikke anså adelen som fremmed, ikke vurderte den særlig høyt. Det var særlig når det gjaldt utviklingen på 1500-tallet at Sars mente det sto dårlig til med de norske adelslektene.

De svage Rester af en national norsk Adel, der havde holdt sig indtil det sekstende Aarhundrede, forsvinder efter denne Tid hurtig og nesten ganske af Historien.¹⁹

Sars samtykker altså i Kristian 2.s erklæring fra 1513 om at adelen i Norge var nesten utdødd.

[...]et Svar, som neppe fra hin Tids Standpunkt har været saa ganske ubeføiet, da udentvivel kun faa av Norges gamle Slegter endnu var til eller kunde gjøre Paastand paa at regnes for adelige.²⁰

Sars er i likhet med Munch sterkt påvirket av nasjonalismen, og gjør et tydelig poeng av at adelen i Norge fra 1500-tallet av ikke var nasjonalt norsk. Han mener at de danske adelsmennene som giftet seg inn i de norske adelslektene forble danske, selv om de slo seg ned i Norge. Slektene som gikk ut fra disse adelsmennene sto i følge Sars over de nasjonale norske og "forble fremmede for Norge" uten jevnbyrdige blant de norske jordeierne.²¹

¹⁶ Rian 1995, Rian 1997

¹⁷ Opsahl 2002 særlig s. 108-114

¹⁸ Moseng m.fl. 2003 s. 99-110

¹⁹ Sars 1912 s. 196

²⁰ Sars 1912 s. 199

²¹ Sars 1912 s. 201, 204

Dette synet hevder Sars riktignok noe inkonsekvent, da han i sin argumentasjon regner adelslekten Kruckow til den norske adelen, selv om denne opprinnelig pommerske adelsslekten først kom til Norge på midten av 1400-tallet.²²

Sars har gjort seg opp en tydelig mening om at den norske adelen ikke er en egentlig adel, fordi den ikke skilte seg ut fra resten av befolkningen, verken med hensyn til rikdom, politisk innflytelse eller anseelse i samfunnet. Hans definisjon av adel som "en i sosial henseende fra det øvrige folk fullkommen adskilt stand" tar imidlertid ikke hensyn til forskjellig utvikling i adelsstanden over tid og sted.²³ Han mener at det vesentlige for en slik stand, var "[...]den gapende kløft mellom "frie og ufrie[...]."²⁴ En slik hevder han fantes i Danmark og Sverige, men ikke i Norge.

Om adelsprivilegiene skriver Sars at det var den såkalte norske adelen som forsøkte å oppnå de samme friheter og rettigheter som sine standsfeller i Danmark.²⁵

At opnaa de samme Friheder og Privilegier som disse, var det Maal, mod hvilket de stadig arbeidede hen, og[...]at disse Bestræbelsene ingenlunde blev ganske Fruktløse.²⁶

Sars mener likevel at disse privilegiene ikke fikk stor betydning.

[...]thi denne "norske Adel" erholdt vel Privilegier,[...]men dette indskrænkedes[...]og den ble aldrig en egen Stand med store Forrettigheder.²⁷

Dette hevder Sars uansett var til beste for de norske undersåttene og viser til et sitat fra Absalon Pederssøn Beyer.

[...]men til hvad andet vilde den have været end, som Absalon Pederssen siger, "Undersaatterne til en stor Bevisning og Trældom"?²⁸

I motsetning til Sars er Johnsens vurderinger av adelsprivilegiene langt mer nøytrale. Han gjør gode observasjoner og vurderinger av forhandlingenes forløp, i den grad materialet tillater. Noen analyse eller vurdering av de enkelte privilegies innhold i forhold til det eldre kildematerialet foretar han derimot ikke, men kommer likevel med en generell vurdering av den norske adelens privilegieforhandlinger.

Adelens fremgang tyder i ethvert fald meget bestemt herpaa; thi skjønt den var den faatalligste og i virkeligheden ogsaa den svageste af stænderne, lykkedes det den dog igjennem sit sammenhold og sin aktivitet i retning af at indgive supplikationer, en aktivitet der undertiden grænser til paagaenhed, at

²² Sars 1912 s. 203, Bratberg 2009a

²³ Sars 1912 s. 196

²⁴ Sars 1912 s. 197

²⁵ Sars 1912 s. 204

²⁶ Sars 1912 s. 204

²⁷ Sars 1912 s. 75

²⁸ Sars 1912 s. 75

erhverve den ene indrømmelse efter den anden, inntil den omsider naaede sit maal: at blive sidestillet med den danske adel i rettigheder saavel som i pligter[...]²⁹

Han omtaler altså den norske adelens bruk av petisjoner og hva den klarte å oppnå som vellykket. Selv om han også deler Sars syn på den norske adelen som fåtallig og svak i perioden, anser Johnsen ikke adelens ønsker om privilegier som noe utpreget negativt. Den norske adelen ønsket kun like rettigheter som den danske. Han gjør riktignok ikke noe forsøk på å forklare hvorfor den norske adelen lyktes med forhandlingene til tross for dens påståtte svake posisjon.

Yngvar Nielsen legger mer vekt på selve adelsmøtet i 1582 enn han gjør på de privilegiene den norske adelen oppnådde. Disse var kongens gave til adelen, gitt for deres forpliktelse til å hylle den valgte tronfølgeren Kristian(4.). Av disse var flertallet av punktene underordnete bestemmelser som tildels ikke kunne betegnes som privilegier.³⁰ At kongen i det hele tatt avholdt et møte med adelen var ifølge Nielsen av større betydning. Møtet fikk "blivende politisk betydning" og "avmerket et trinn i det norske samfunnets vekst".³¹

At adelen stilte seg velvillig overfor kongens ønske og slik fikk privilegier tilbake, bidro ikke bare til å sikre den norske adelen og gi den en høyere plass i egne og andres øyne, men forhandlingene med den norske adelen viste at håndfestningen av 1536 med den såkalte norgesparagrafen ikke hadde noen betydning for Norges stilling til kongehuset og til Danmark.³²

Nielsen vurderer altså både forhandlingene med adelen, og privilegiebrevet de oppnådde, som en styrking av både den norske adelsstanden og Norge som helhet. Niensens forklaring på hvorfor kongen var villig til å forhandle i 1582 er derimot mangelfull: "[...]der kunde dog deri ligge et udtryk for kongens ønske om at stille sin søn paa samme fod i begge riger."³³ Og han hevder videre at: "Kongen fandt det rigtigt at træde i en direkte forhandling med Norges første samfundsklasse."³⁴

Sverre Steen begrunner kongens ønske om at den norske adelen skulle forplikte seg til å hylle sønnen og de påfølgende forhandlingene med et skifte i maktforholdet.

[...]kongen hadde ingen plikt til å eske det, men når han gjorde det allikevel, må det komme av at den norske adel nu var blitt så mektig at kongen fant å burde ta hensyn til den, omtrent som til den danske.³⁵

²⁹ Johnsen 1906 s. 349

³⁰ Nielsen 1909 s. 210

³¹ Nielsen 1909 s. 209

³² Nielsen 1909 s. 211

³³ Nielsen 1909 s. 209

³⁴ Nielsen 1909 s. 210

³⁵ Steen 1935 s. 194

Steen gjør derimot ikke noe forsøk på å forklare hvordan og hvorfor det hadde skjedd en slik endring i maktforholdet mellom den norske adelen og kongemakten heller ikke hva han konkret legger i denne maktposisjonen. Han hevder, dels motstridende til sin egen påstand, at den norske adelens politiske stilling på 1500-tallet var begrenset: "[...] den vant også en smule politisk innflytelse, selv om vi vanskelig kan tale om den norske adel som en politisk maktfaktor,[...]."³⁶ At Steen samtidig støtter den eldre påstanden om at de fleste av adelsmennene i Norge ikke var annet enn "[...]gjæve bønder som levde på bondevis av det jorda gav med sparsomt tilskudd av godseierinntekter", viser at han ikke mener det var snakk om makt i form av ressurser heller.³⁷

Steen påpeker derimot privilegiebrevets funksjon i å anerkjenne den norske adelen som rikets fremste stand med egne rettigheter og privilegier, og at den slik sto i et eget forhold til loven i motsetning til resten av befolkningen. I motsetning til Johnsen vurderer derimot Steen innholdet negativt i sammenligning med den danske adelens privilegier. Steen hevder forskjellen i privilegier bidro, sammen med andre forskjeller, til en klarere avgrensning av Norge overfor Danmark. Han anser altså ikke oppnåelsen av privilegiet som en tilnærmelse til den danske adelens rettigheter, men som enda en faktor som skilte danske og norske forhold fra hverandre.³⁸

Den behandlingen Steen gir punktene i privilegiebrevene er også preget av dette negative synet. Om privilegiene i 1582 hevder han at de "[...]neppe inneholdt andre friheter enn de adelen allerede hadde, ja knapt nok det."³⁹ Han gir flere eksempler på punkter han hevder adelen alt besatte, men fremlegger ingen henvisninger for å støtte sin egen argumentasjon. Enda raskere er han i sin behandling av privilegiebrevet av 1591 som han hevder var "[...]stort sett i samsvar med de oppstilte krav."⁴⁰ Han tar seg likevel tid til å spesifisere hvilke punkter adelen *ikke* fikk gjennomslag for.

Sverre Bagge og Knut Mykland hevder at 1500-tallet var en ny oppgangstid for den norske adelen, også økonomisk, men at kravene om politisk makt eller innflytelse ikke ble tatt til følge. Den norske adelens privilegier var begrenset til økonomiske rettigheter, som ikke kunne måle seg med de danske, men som skilte den ut som en egen privilegert stand i samfunnet.⁴¹

³⁶ Steen 1935 s. 235

³⁷ Steen 1935 s. 236

³⁸ Steen 1935 s. 194

³⁹ Steen 1935 s. 236

⁴⁰ Steen 1935 s. 197

⁴¹ Bagge og Mykland 1987 s. 90

Weidlings omfattende avhandling om adelsøkonomien er det arbeidet som for alvor tilbakeviser flere av påstandene om den norske adelen. Undersøkelsen hans avslører at den norske adelen bedrev en betydelig næringsdrift utover det tradisjonelle jordbruket, men at også dette har vært mer innbringende enn det historikerne vanligvis har antatt. Weidling påpeker dessuten at en ensidig sammenligning av norske forhold med danske vil fremstille de norske i et særlig negativt lys. Årsaken er at den danske adelen var større og framsto som meget rikere, noe som var direkte atypisk i europeisk sammenheng. Dette skyldtes delvis at avskallingen i de nedre sjiktene i adelen, som var langt mer fremskredet enn i Norge, gjorde at det danske gjennomsnittet dermed ble skjøvet opp.

Ved å sammenligne den norske adelen med et utvalg samtidige adelsgrupper i ulike europeiske land, fremstår Norge derimot som svært lik det europeiske gjennomsnittet, heller enn en atypisk fattig adel.⁴² Weidling gjør dessuten et grundig forsøk på å beregne hvor stor adelsstanden i Norge faktisk var ved reformasjonstiden. Han beregner at andelen adelige i forhold til den totale befolkningen var forholdsvis likt i både Norge og Danmark, men at antallet adelige var lavere i Norge, i likhet med befolkningen ellers.⁴³

Tross for alle styrkene ved Weidlings avhandling, behandler han privilegiebrevene ukritisk. Problemet er ikke hvordan han bruker de enkelte rettighetene i avhandlingen, men at han mistolker kildematerialet og tillegger adelen rettigheter som den ikke hadde oppnådd på det gitte tidspunktet. Dette gjelder konkret hans tolkning av adelens petisjon fra 1548, hvor han tillegger randnotatene til kong Kristian 3. og dermed anser flere av punktene som innvilget.⁴⁴

I likhet med Weidling anser heller ikke Rian den norske adelen som dårlig stilt. Den var en utpreget provinsadel hvis levevis og eksklusivitet på 1500-tallet skilte seg fra den danske. Sett fra en norsk målestokk var setegårdene deres storgårder, selv om de ikke var i nærheten av de storstilte adelsgårdene i Europa, eller renessanseslottene i Danmark. Å sammenligne den norske adelen med den danske vil altså gi et feil bilde av den norske adelens faktiske situasjon.⁴⁵

Rian anser privilegiebrevene som viktige innrømmelser for adelen, selv om han innimellom strekker påstandene utover innholdet i kildene. Dette for eksempel når han hevder

⁴² Weidling 1998a, Weidling 1998b

⁴³ Weidling 1998a s. 33

⁴⁴ Weidling 1998a s. 176, 311

⁴⁵ Rian 1995 s. 118

"[...]kriteriene for adelskap ble først klart definert i de norske adelsprivilegiene i 1582."⁴⁶ Privilegiebrevet inneholder nemlig ingen kriterier for adelskap utover adelens plikt til å tjene konge og rike med deres gods og liv.⁴⁷

I likhet med Weidling tilbakeviser Opsahl flere av påstandene om den norske adelsstanden, særlig knyttet til deres identitet og påstandene om at adelen i Norge på 1500-tallet, og særlig etter 1537, ikke var en egentlig norsk adel.⁴⁸ Opsahl viser for det første at et individ kunne ha flere identiteter som ble mobilisert til ulik tid, og at dette også var tilfelle blant adelsmennene i Norge og Danmark. For det andre viser han at bostedet var avgjørende for den enkeltes klassifisering. Den norske adelen uttrykte bevissthet om at de hadde en delt bakgrunn, men oppfattet seg selv som norske. Opsahl viser hvordan dette kom til uttrykk i petisjonen fra 1648 hvor den norske adelen selv skiller mellom en norsk og en dansk adelsstand, selv om de i forhandlingsøyemed ville ha mye å tjene på å fremstille seg som en felles stand.⁴⁹

Moseng m.fl. anser privilegiebrevet fra 1582, i likhet med bl.a. Johnsen, som "[...]et viktig steg i den norske adelens politikk for å oppnå de samme privilegiene som den danske adelen."⁵⁰ Moseng m.fl. drøfter dessuten de viktigste punktene fra forhandlingen i 1548 og privilegiebrevet i 1582, og forsøker å forklare adelens motiver bak punktene, og hvilken betydning privilegiene fikk. De konkluderer likevel, i likhet med Rian, at privilegiebrevet i 1582 var en oppsamling og fastslåing av eksisterende rettigheter, ikke nye privilegier.⁵¹

1.7. Metodiske betraktninger

Min undersøkelse av den norske adelens privilegiebrev fra 1582 forholder seg i utgangspunktet til et begrenset antall kilder. Det var derfor nødvendig med et metodisk opplegg som adresserte dette problemet, slik at jeg kunne utføre en tilfredsstillende analyse.

Siden den opprinnelige petisjonen er tapt, og få detaljer er kjent fra adelsmøtet i 1582, er en direkte analyse av privilegiebrevet basert på samtidige kilder så godt som umulig. Det ble derfor tidlig klart at en slik analyse måtte basere seg på å sammenligne med lignende forhandlinger. De forhandlingene som lå nærmest var de fra hyllingen i 1548 og i 1591. Jeg kunne ha valgt den første av privilegieforhandlingene fra 1600-tallet i stedet for 1548.

⁴⁶ Rian 1997 s. 39

⁴⁷ NRR II s. 444

⁴⁸ Se blant annet Sars 1912 s. 194-204

⁴⁹ Opsahl 2002 s. 112-114

⁵⁰ Moseng m.fl. 2003 s. 105

⁵¹ Rian 1995 s. 117, Moseng m.fl. 2003 s. 104-105

Årsaken til at valget havnet på 1548 var at jeg da får en forhandling forut for 1582 å forholde meg til, samtidig som jeg unngår de store endringene i adelsstanden som gjorde seg gjeldene ved århundreskiftet. Et annet viktig argument for valget var at enkelte av punktene fra 1548 dukker opp igjen i 1582. Det virker dermed å være en viss kontinuitet mellom forhandlingene som jeg kan undersøke nærmere.

En slik kontinuitet er enda sterkere til stede mellom 1582 og 1591. Kildene i 1591 inkluderer både den opprinnelige petisjonen og det endelige privilegiebrevet, dessuten er det visse formelle likheter i utformingen av petisjonsteksten og de to privilegiebrevene. Sammen med den kortere tidsperioden, og at mange av de samme personene var representert i både 1582 og 1591, var det åpenbart at jeg ikke kunne utelate denne kilden i analysen.

Avgjørelsen min om å inkludere 1513 i oppgaven tok litt lengre tid. Omstendighetene rundt 1513 skiller seg noe fra de tre senere, med tanke på at dette var forhandlingene om en felles dansk-norsk håndfestning, og ikke rene privilegier til den norske adelen. På grunn av alle spørsmålene forhandlingene i 1513 reiser, og det grunnlaget svarene vil legge for det videre arbeidet, fant jeg det mest hensiktsmessig dedikere et eget kapittel til en analyse av disse forhandlingene.

Det metodiske opplegget baserer seg følgelig på en analyse av tre enkelttilfeller i tillegg til 1582. Selv om funnene ved hvert av disse ikke kan overføres direkte til analysen av standsprivilegiet, var håpet at en komparasjon i det minste kunne identifisere faktorer som kan ha vært utslagsgivende ved hver forhandling, både i positiv og negativ retning. Ved å sammenligne kan en dessuten påpeke en eventuell utvikling i den norske adelens ønsker om privilegier, og i hvilken grad samtidige hendelser, utfordringer og endringer påvirket disse. I mitt arbeid hvor jeg både skal analysere hvert enkelttilfelle, og benytte disse som grunnlag for analysen av 1582, har jeg dermed valgt å kombinere de to metodiske tilnærmingene *kvalitativ* og *komparativ metode*.

1.7.1. Kvalitativ metode

Kvalitative metoder søker å finne ut om noe fantes, hva det var og hva det betydde.

Teksttolkning representerer en slik form for tilnærming til forskningen. Ved arbeid med kilder søker man å finne ut hvem som har utformet materialet, i hvilken sammenheng dette skjedde, og hva vedkommende ønsket å si eller oppnå. Et annet spørsmål er tekstens form, faller den

inn under en bestemt form for "sjanger" og hvilke faste regler må den følge med hensyn til stil?⁵²

I min behandling av kildematerialet vil den kvalitative tilnærmingen være særdeles nyttig. Både ved å analysere adelens petisjoner og ved å analysere privilegiebrevene vil jeg få innblikk i partenes synspunkter. Ved å analysere den formelle strukturen i petisjonene fra 1548 og 1591, og i privilegiebrevene fra 1582 og 1591, kan jeg klare å få såpass grunnlag til å kunne si noe om hvordan den tapte petisjonen fra 1582 kan ha vært utformet, og hvilket innhold denne kunne hatt utover det som privilegiebrevet viser.

1.7.2. Komparativ metode

Den viktigste metodiske tilnærmingen i denne oppgaven vil være bruken av komparasjon. Det vil være tilfelle både i arbeidet med analysen av standsprivilegiet, og i sammenligningen med Bayern.

Knut Kjeldstadli skriver:

Å sammenligne er i grunnen kjernen i vitenskapelige forklaringer. Når vi forklarer noe historisk, sammenlikner vi tilstanden på ulike tidspunkter. Hvorfor oppsto det nye fenomenet[...]? Dersom alle variablene var uendret, ville ikke en endring finne sted. Å forklare er da å lokalisere den eller de variablene som endret seg[...].⁵³

Han skriver videre:

Ved komparativ metode holder en altså (minst) to forskjellige enheter av samme art opp mot hverandre, for eksempel to ulike historiske utviklingsforløp eller to ulike sosiale systemer.⁵⁴

Fordelene med en slik tilnærming er altså at den hjelper til å identifisere de enkelte variablene eller faktorene som er tilstede ved flere konkrete hendelser. Den viser videre om de endret seg og om de i så fall var utslagsgivende. Hensikten er likevel mye å finne likheter som forskjeller. Ved komparativ metode kan man altså teste årsaksforklaringene, hvorfor noe skjedde, men man kan også benytte komparasjonen heuristisk. Det vil si, man benytter et historisk tilfelle til å stille spørsmål ved et annet av samme type.⁵⁵

Utfordringene med komparativ metode er å ta tilstrekkelig hensyn til enkelthendelsens unike egenart. To historiske hendelser kan ligne på hverandre, men er aldri helt like. Som en konsekvens må man fremheve de faktorene som skiller i like stor grad som man påpeker likheter i søket etter gode forklaringsmomenter.

⁵² Kjeldstadli 1999 s. 183-190

⁵³ Kjeldstadli 1999 s. 265

⁵⁴ Kjeldstadli 1999 s. 265

⁵⁵ Kjeldstadli 1999 s. 263-269

I min behandling av privilegieforhandlingene vil jeg derfor benytte kildematerialet fra de forskjellige forhandlingene for å finne en eventuell sammenheng mellom petisjonene. Jeg vil også benytte annet materiale for å finne en mulig sammenheng mellom punktene i den enkelte petisjon, hendelsene i samtiden og utviklingen innenfor adelsstanden.

I forbindelse med sammenligningen med Bayern vil jeg sammenligne to konkrete hendelser, den "erklærte landsfriheten" fra 1508 og "edelmansfriheten" fra 1557, med henholdsvis privilegiebrevet fra 1591 og standsprivilegiet fra 1582. Formålet er altså å sammenligne to lignende omstendigheter for å identifisere de utslagsgivende faktorene. Både privilegiebrevet fra 1591 og den erklærte landsfriheten ble til under en formynderregjering, mens edelmansfriheten er tilskrevet en strategisk handling fra hertugens side. Jeg vil benytte denne til å teste årsaksforklaringen om at en lignende hensikt lå bak Fredrik 2.s utgivelse av privilegiebrevet i 1582. Jeg ønsker i tillegg å benytte det bayerske materialet til å stille spørsmål ved utviklingen innenfor norsk adel på 1500-tallet generelt.

1.7.3. Begrepene "adel" og "aristokrati"

I min behandling av adelen i Norge må jeg forholde meg til flere begrep og betegnelser. Siden flere av begrepene har vært brukt forskjellig og til dels upresist innenfor historieforskningen, finner jeg det nødvendig å redegjøre for dem her, og hvordan jeg forholder meg til dem.

Når det gjelder forskjellen i begrepene "adel" og "aristokrati" har jeg tatt utgangspunkt i Tor Weidlings artikkel fra 1998, og synspunktene videreføres av Moseng m.fl.⁵⁶

I følge Weidlings tolkning av Max Weber, er et aristokrati et sosiologiske begrep som betegner:

[...]en person som befinner seg i en økonomisk stilling som fritar ham for nødvendigheten av å arbeide for sitt utkomme og som gjør ham i stand til å leve for politiske funksjoner uten å leve av dem.⁵⁷

Et aristokrati kan altså defineres ut fra rent økonomiske kriterier. Det likevel riktiger å inkludere sosiale, kulturelle og politiske kriterier i definisjonen. En begrunnelse for dette kommer frem om man sammenligner f.eks. Skottland og England. Skottland var langt mindre og fattigere enn England, men hadde 5 prosent aristokrater utav den samlede befolkningen, mot Englands 1,2 prosent. Utav dette kan man konkludere at økonomiske kriterier alene ikke er tilstrekkelig for å definere begrepet.⁵⁸ Jeg vil derfor vise til begrepet "aristokrati" som en person med tilstrekkelige *ressurser* til å hevde seg innenfor samfunnets elite.

⁵⁶ Weidling 1998b særlig s. 467-468, Moseng m.fl. 2003 s. 100-104

⁵⁷ Max Weber i Weidling 1998b s. 468

⁵⁸ Moseng m.fl. 2007 s. 371

Mot dette står begrepet "adel" som Weidling viser er et historisk begrep i motsetning til "aristokrati", som sjelden benyttes i kildematerialet fra 1500- og 1600-tallet. Begrepet "adel" inkluderer visse kriterier som bruk av hjelm og våpenskjold, skattefrihet og kvalifisert militær tjenesteyting. Det er ulike oppfatninger om også økonomiske kriterier skal inkluderes, men ser man bort fra disse kan man definere "adel" som en rent juridisk avgrenset kategori. En slik definisjon er også mest i samsvar med hvordan man definerte adel i Norge på 1500- og 1600-tallet.⁵⁹

En aristokrat er ikke nødvendigvis adelig, mens en adelsmann i henhold til slike definisjoner også må betegnes som aristokrat. Jeg vil forvente at også fattige adelsmann hadde et visst ressursmessig grunnlag til å oppfylle de forpliktelsene adelskapet medførte. Dette kommer til klare uttrykk mot overgangen til 1600-tallet, særlig i dets første tiår, hvor forventninger til, og kravene om forbruk og livsførsel steg. Vi kjenner flere eksempler på at flere valgte å oppgi adelskapet sitt når utgiftene økte.

Andre begrep innefor norsk adelsforskning er "høyadel" og "lavadel", som delvis har vært brukt noe misvisende til å betegne motsetningen mellom den norske og den danske adelen, da særlig ut fra økonomiske og politiske faktorer.⁶⁰ Foruten disse kommer også adelens midtsjikt, den såkalte "jevnt gode adel".⁶¹ Slik jeg tolker inndelingene er de knyttet til innhav av ressurser, både økonomiske og politiske. Høyadel vil altså si adelige med betydelige slike ressurser, mens adelens midtre og lavere sjikt hadde mindre eller ingen slike ressurser. Særlig dette laveste sjiktet opprettholdt adelskapet ved å stå i et klientforhold til mektigere adelsmenn(klientadel).⁶² På 1500-tallet var det få slekter i Norge som kan klassifiseres som høyadel, selv om denne gruppen ble styrket ved giftermål. Hovedparten av den norske adelen tilhørte følgelig den midtre, jevnt gode adelen eller det lavere adelssjiktet.⁶³

Lignende inndelinger av adelen finnes også i den tyske litteraturen, representert med begrep som "hochadel" og "niederadel/kleinadel". Det er viktig å påpeke at det i det tyske materialet er en tydeligere forbindelse mellom disse begrepene og adelens titler i tillegg til de omtalte forhold. I Bayern blir riddere og væpnere regnet som de laveste adelstitlene, mens friherrere, grever og hertuger rangeres som høyadel. Innenfor den norske og den danske adelen på 1500-tallet eksisterte ikke et like stort mangfold av titler, ridder og væpner var de eneste

⁵⁹ Weidling 1998b s. 468

⁶⁰ Fladby 1977 f.eks. s. 50-51 og 231

⁶¹ Benedictow 1977 s. 90

⁶² Moseng m.fl. 2007 s. 370-371

⁶³ Moseng m.fl. 2003 s. 101

adelige titlene. I omtalen av norske forhold vil derfor bruken av begrep som "høyadel" og "lavadel" ikke forholde seg til adelsmennes titer, men vise til ressurser og forleninger.

1.7.4. Adelens nasjonalitet

Et spørsmål som lenge har opptatt norske historikere er knyttet til den norske adelens nasjonalitet, var den egentlig norsk? De som sterkest hevdet at adelen i Norge ikke var nasjonalt norsk, anså bøndene som bærere av det norske fra middelalderen. Adelen, og særlig innvandrerne, ble derimot oppfattet som unorske. I følge dette synet kunne verken innflyttede eller inngiftede adelsmenn regnes som norske, selv i de tilfeller hvor det skjedde via ekteskap med norske adelskvinner.

Dette svarer dårlig overens med samtidens oppfattning. Utenlandske adelsmenn som gifte seg inn i Norge ble ansett som positiv tilvekst til standen og bidro til at denne lettere kunne hevde standsinteressene sine. Generelt ville en adelsmann som giftet seg inn i Norge få hovedtyngden av sine interesser her og hans politisk adferd rette seg deretter.⁶⁴ Det aktuelle bostedet ser videre ut til å ha vært utslagsgivende for om adelsmenn som eide gods i både Norge og Danmark klassifiserte seg som norske eller danske.⁶⁵

Siden jeg i stor grad forholder meg til Tor Weidlings beregninger av den norske adelsstanden på 1500- og 1600-tallet, finner jeg det mest hensiktsmessig å benytte hans definisjon av hva som var norsk adel. Hans definisjon ligger svært nærme samtidens, og omfatter de som var bosatt i landet og hadde vesentlige deler av sin privatøkonomiske interesse her, de som var født i Norge av foreldre som var bosatt her, og dessuten personer som innvandret til landet, så sant de etablerte seg via ekteskap og godservervelser. De som *ikke* regnes til norsk adel var de som oppholdt seg midlertidig i Norge som lensherrer eller lignende, selv om disse kan ha opptrådt som norske adelsmenn ved hyllingene og beseglet hyllingsbrevene.⁶⁶

Jeg må likevel vise et visst skjønn i omtalen av enkeltpersoner, da flere adelsmenn som sagt kunne opptre både som norsk og dansk adelsmann avhengig av kontekst. Ved tvil vil jeg forsøke å forholde meg til synspunktet i samtiden. F.eks. vil jeg regne Henrik Krummedike til den norske adelen, fordi han var norskfødt og følgelig ble regnet som norsk i

⁶⁴ Moseng m.fl. 2007 s. 370

⁶⁵ Opsahl 2002 s. 113

⁶⁶ Weidling 1998a s. 31

samtiden, selv om han etter 1503 var bosatt i Danmark og giftet seg der. Selv oppfattet nok Henrik Krummedike seg som både norsk og dansk, alt etter omstendighetene.⁶⁷

⁶⁷ Opsahl 2015 s. 154

2. 1513: "adelen vdi Norge er fast vddøet"

2.1. Innledning

I dette kapitlet skal jeg se nærmere på forhandlingene over Kristian 2.s håndfestning i 1513 og hvilke innrømmelser den norske adelen oppnådde. Særlig det norske riksrådets ønske om, og avslag på at bare norske adelsmenn skulle forlenes med de norske lenene vil være sentralt i analysen, fordi Kristian 2. i forbindelse med dette ønsket påsto at "adelen i Norge er nesten utdødd."⁶⁸ Jeg skal finne ut om det er hold i Kristian 2.s påstand, hva han hadde ment med uttrykket "adel", og om han kan ha hatt andre motiver for denne påstanden, særlig siden den ble fremsatt i forbindelse med politiske forhandlinger.

I siste underkapittel vil jeg se nærmere på noen av kravene i Fredrik 1.s norske håndfestning som angår forleninger. Jeg vil undersøke årsaken til endringene i noen av kravene, og om det kan være en sammenheng med Kristian 2.s avslag i 1513. Undersøkelsene i dette kapitlet vil utgjøre grunnlaget for det videre arbeidet med den norske adelens utvikling på 1500-tallet, og forhåpentligvis bidra til å besvare min hovedproblemstilling.

2.2. Møtet i København og Kristian 2.s håndfestning

Under fredsforhandlingene mellom unionsmonarken, Sverige og Lübeck i Malmö i 1512, ble det avtalt at det skulle holdes et treriksmøte i København året etter hvor unionsdrøftelser skulle være hovedtema. Møtet ble det imidlertid ikke noe av, da kong Hans styrtet av hesten og døde av skadene i februar 1513. Samtidig fikk unionsfiendtlige kretser i Sverige politisk overtak med den nye svenske riksforsanderer Sten Sture den yngre. Forhandlingene kom i stedet til å dreie seg om håndfestningen til Kristian 2, som var hyllet som tronfølger i Danmark 1487 og Norge 1489.⁶⁹

I alt møtte 29 danske og 7 norske riksråder i København midtsommeren 1513, i tillegg stilte noen svenske riksråder som observatører. Den norske delegasjonen gikk inn for at hvert land skulle forhandle om kongevalget og håndfestningen hver for seg, men dette ble nedstemt. Som følge av dette ble de norske riksrådene i større grad avhengig av støtte fra sine danske standsfeller for å få gjennomslag for sine krav.⁷⁰

⁶⁸ DN IX: nr. 477

⁶⁹ Bjørkvik 1996 s. 195, Albrechtsen 1997 s. 266, 280-281

⁷⁰ Bjørkvik 1996 s. 205-206, Albrechtsen 1997 s. 281

To konsepter av det norske riksrådets søknad er bevart, konsept a og konsept b.⁷¹ Ingen av dem er datert eller signert, konsept b er lengre og med flere krav som også dekker de som er listet opp i konsept a. På konsept b er det påtegnet en mottagerliste på baksiden bestående av 14 danske riksråder, herav flere av de jyske som opprinnelig hadde ønsket Kristian 2.s onkel, hertug Fredrik, som konge. En tilsvarende liste finnes ikke i konsept a. Ordlyden er dels avvikende mellom konsept a og b, hvor konsept a fører en langt mer ydmyk tone i flere av kravene. Svarbrevet fra Kristian 2. til det norske riksrådet, hvor han gir sine foreløpige svar, benytter samme ordlyd som konsept b i punkt tre som angår tildelingen av norske len.⁷² Det virker dermed sannsynlig at det er konsept b han forhandler over i sitt brev. Konsept a har også blitt arkivert, men om det ble oversendt kongen og de danske riksrådene, er det usikkert om dette er en tidligere eller senere søknad. Det reduserte antallet punkter, som likevel omfatter de viktigste punktene, i tillegg til den ydmyke tonen kan indikere det siste.

Lars Hamre viser til riksarkivar Christian C. A. Lange, og sier seg enig i at konseptene representerer to stadier i forhandlingsprosessen, og at det er konsept b Kristian 2. forhandler over i sitt foreløpige svar. Hamre mener derimot at konsept a er det første konseptet som ble utformet av det norske riksrådet, antagelig før de møtte de danske riksrådene i Danmark. Når de så under forhandlingene fikk kjennskap til Kristian 2.s mer ustødige posisjon i Danmark, ble konsept a forkastet. De skal så ha formulert det langt djervere konsept b som ble oversendt kongen. Hamres teori kan forklare hvorfor konsept a ikke har noen mottagerliste, men han har ingen forklaring på hvorfor det forkastede konseptet i så fall har blitt arkivert. Kongen kan i teorien hatt interesse av å arkivere to ulike konsepter, men jeg vil forutsette at han må ha mottatt dem om dette var tilfelle. Hvis konsept a ble forkastet på et så tidlig stadium som Hamre hevder, virker det ulogisk at det skulle blitt arkivert.⁷³

2.3. Hva ønsket de norske riksrådene og hva fikk de?

Av særlig betydning for denne oppgaven er det tredje kravet i søknaden og det svaret Kristian ga på det. I søknaden ber riksrådet at kongen tildeler "[...]Norges riiges radt oc indfødde eddelinge met Norges riiges slott oc læn.[...]"⁷⁴ Dette er hovedforskjellen på de to konseptene, i det andre gjelder kravet ikke noen spesifikke len.⁷⁵ I sitt foreløpige svar til

⁷¹ DN IX: nr. 476

⁷² DN IX: nr. 477

⁷³ Hamre 1998 s. 68

⁷⁴ DN IX: nr. 476

⁷⁵ [...] forsee Norges riiges raadt oc infødde edlinge efter som recessen inneholder met swodane leenn at det matthe holle folck vtthenn skade ether nade oc riiget tiil bestandt[...]

riksrådet svarer imidlertid Kristian 2. "[...]at adelen vdi Norge er fast vddøet oc will hans nade forsee kronen len oc slot i Norge met Norges oc Danmarks ædelinge oc indfødde men."⁷⁶

I den endelige håndfestningen av 22. Juli 1513 forplikter kongen seg til å "[...]styre rade oc regere Danmarck oc Norge met gode rigens edlinge som fødte ære aff riddere oc swæne oc antworde them slott oc leen oc jngen anden."⁷⁷ Dette gir ikke den norske adelen noen enerett på de norske lenene. Men samtidig er det en teoretisk åpning for at nordmenn kunne tildeles len i Danmark, for håndfestningene inneholder heller ingen bestemmelser som reserverte de danske lenene for den danske adelen. Dette ville i praksis vært en fordel for kongen, som da i teorien kunne ha benyttet lojale menn uten lokal tilknytning i forvaltningen også i Danmark. Begrunnelsen fra svarbrevet kommer derimot ikke til uttrykk i håndfestningen.

Dette resultatet dukker også opp i andre krav fra det norske riksrådet hvor de ønsket privilegier reservert innfødte nordmenn. I kravet om innsetting av nye medlemmer i det norske riksrådet ble det åpnet for bruk av dansker(og vice versa). Eller et eget unntak ble gjort overfor Norge, som i kravet om ingen ikke-adelige i slottslen og fogdestillinger: "[...]Dog i Norges rige skickes effter rigens leylighed."⁷⁸ Dette åpnet i praksis for bruk av ikke-adelige, som gjenspeilet Kristian 2.s praksis som visekonge i Norge(1506-1513).

Det norske riksrådet fikk riktignok noen viktige innrømmelser i håndfestningen, som å bekrefte Norges status som fritt valgrike, at slottene skulle overgis riksrådet ved kongens død og samtykkerett ved skattlegging. Adelen i begge rikene fikk dessuten bekreftet at ingen skulle nyadles uten med "hele rikets råds samtykke", med mindre det var oppnådd på slagmarken, og adelen fikk fastslått retten til å handle med utenlandske kjøpmenn.⁷⁹

Løftene i håndfestningen garanterte likevel ikke at dette ville bli fulgt av kongen i ettertid. Kongenes praksis etter at de var valgt, viste at oppfølgingen av løftene de avga i håndfestningene var avhengig av et reelt maktforhold mellom konge og adel. Brudd på håndfestningene fra kongens siden var vanlig, ikke bare i Norge, men også i Danmark.

Ble så de norske riksrådene overkjørt av interessene til de danske? Halvard Bjørkvik hevder at de danske rådsmedlemmene "[...]så det selvsagt som en fordel å ha det norske lensmarkedet å konkurrere om[...]."⁸⁰ Det var både i de danske riksrådene og i kongens interesse med den formuleringen som sto i håndfestningen. Han har imidlertid ingen klare

⁷⁶ DN IX: nr. 477, Feilaktig oppgitt å være i håndfestningen i Moseng m.fl. 2007 s. 384

⁷⁷ DN IX: nr. 478

⁷⁸ DN IX: nr. 478

⁷⁹ DN IX: nr. 478

⁸⁰ Bjørkvik 1996 s. 207

belegg for at de danske rådsmedlemmene hadde denne innstillingen, selv om det ikke er usannsynlig at i det minste noen av dem kan ha sett fordeler i en slik ordning.

Mot dette hevder Esben Albrechtsen at "[...] tyder intet på at danske adelsmænd stiledde mod at blive lensmænd i Norge[...]."⁸¹ Han argumenterer at de danske rådsmedlemmene var voldsomt interessert i å forhindre at uadelige ble lensmenn og landsdommere i Danmark, noe kong Hans skal ha benyttet. Samtidig skal de ha gått med på en slik ordning i Norge. Dette ville ikke ha vært fordelsmessig om de selv ønsket adgang til de norske lenene, og tyder på at interessen for disse var lav. Dette støttes videre av de danske riksrådene Lage Urne og Tyge Krabbes positiv anbefaling fra 1524 om å forbeholde Norges len til innfødte og inngiftede nordmenn.⁸²

Dette kan ha hatt sammenheng med at de norske lenene, med unntak for slottslenene, var mindre lukrative enn de danske. De danske rådsmedlemmene var derimot samstemt med de norske når det gjaldt å fastslå Norges status som valgrike. En automatisk tronfølge i Norge basert på arv, ville gjøre det danske kongevalget illusorisk.

2.4. Var den norske adelen nesten utdødd?

Albrechtsen hevder at Kristian 2.s avslag med begrunnelsen om at den norske adelen nesten var utdødd "[...]var i overensstemmelse med de faktiske forhold[...]."⁸³ Han tar den fåtallige norske representasjonen ved møtet i København i 1513, sammen med mangelen på vitnesbyrd om innvandring av danske adelige til Norge i Kristian 2.s tid, som bevis på dette.

Man kan se en viss sammenheng mellom fallet i antallet adelsmenn og fallet i antallet riksrådsmedlemmer, blant annet kunne norske riksrådsforsamlinger i vid betydning under 1400-tallet omfatte 20-40 medlemmer, hvorav størsteparten av dem var verdslige. Etter 1500 derimot, ser ikke tallet ut til å ha oversteget 10, med et flertall geistlige.⁸⁴ Når man så tar i betraktning at antallet som møtte i København 1513 var fem geistlige og to verdslige, og av disse var kun de verdslige og to av de geistlige norskfødte, kan det tas som en indikasjon på at den norske adelen var fåtallig.⁸⁵ Men Albrechtsen forenkler situasjonen hvis han velger å se på antallet riksråder som representative for antallet norske adelsmenn under ett. Kong Hans og særlig Kristian 2.s politikk og forhold til det norske riksrådet forut må ses i sammenheng med det lavet antallet riksråder som møtte til forhandlingene i København.

⁸¹ Albrechtsen 1997 s. 281

⁸² *Norges gamle love* s. 170

⁸³ Albrechtsen 1997 s. 281

⁸⁴ Moseng m.fl. 2007 s. 370

⁸⁵ Bjørkvik 1996 s. 205-206

Det var kongen som satte inn de verdslige rådsmedlemmene, mens biskopene, med erkebiskopen i spissen, automatisk fikk sete i riksrådet. Av stor betydning var hvem som var erkebiskop, og dermed leder for riksrådet. Hertug Kristian (2.) kom til Norge i 1506, og i hele hans tid som visekonge frem til 1513, er det ikke et eneste eksempel på at riksrådet opptrådte samlet som politisk organ eller utøvde sin funksjon innefor rettsvesenet.⁸⁶ Etter den norske kroningen i 1514 var det samme tilfelle frem til kongevalget i Bergen 1524.⁸⁷

Riksrådet balanserte den personlige kongens maktutøvelse og skulle fungere som et råd for kongen i saker som angikk riket. Kristian 2. kalte bare inn riksrådsmedlemmene enkeltvis når han hadde bruk for dem og holdt seg forøvrig med en egen krets med rådgivere, herunder borgere og andre uadelige. Han hadde ikke interesse av et sterkt norsk riksråd og lot i praksis dette forfalle. Et svakt riksråd vil tvert imot gi ham større politisk handlefrihet. Han unnlot følgelig å utnevne nye medlemmer etter hvert som de gamle døde, og i 1523 besto hele rådet av knappe fire eller fem verdslige adelsmenn i tillegg til biskopene, men av fem bispeseter var bare to vigslet.⁸⁸

Det er verdt å merke at dette ikke var noen særegen politikk for Kristians styre av Norge. Etter kroningen førte han en lignende politikk i Danmark hvor adelen ble presset utenfor riksstyringen og kirkens myndighet ble begrenset.⁸⁹ Kristians politikk var ikke unik for ham, kong Hans førte en lignende regjeringsutøvelse i Danmark. Forskjellen var at kong Hans ikke lyktes med å svekke riksrådets rolle i samme grad som det Kristian (2.) klarte i Norge, og senere i Danmark. Riksrådet i Danmark satt på langt større private ressurser, særlig i form av jordegods, enn det de norske riksrådsmedlemmene gjorde. Det kan bidra til å forklare hvorfor de lyktes i sin sammensvergelse mot Kristian 2. i 1522-1523. De norske riksrådene som forsøkte å sto imot kongens politikk var derimot ikke i stand til å sette nok ressurser imot Kristians (2.) inngrep, og de i få tilfellene hvor noen ytte motstand, ble dette slått brutalt ned.

Etter de danske riksrådenes sammensvergelse i 1523 flyktet Kristian 2. til Nederlandene, og aktiviteten til det norske riksrådet økte i det følgende interregnumet. Da riksrådet møttes til kongevalg i Bergen 1524, for første gang samlet siden Kristian 2.s kroning i 1514, hadde de uavhengig av kongen tatt opp nye medlemmer. Dette var mulig siden landet nå befant seg i et interregnum. Riksrådet hadde følgelig tatt over regjeringsutøvelsen alene inntil en ny konge kunne velges. De fremmøtte ved Bergensmøtet talte nå åtte verdslige

⁸⁶ Bjørkvik 1996 s. 201, Moseng m.fl. 2007 s. 384

⁸⁷ Rian 1995 s. 17

⁸⁸ Rian 1995 s. 13

⁸⁹ Moseng m.fl. 2007 s. 384, 387

medlemmer, i tillegg til erkebiskopen og alle de fem bispesetene som nå var vigslet. Av disse hadde erkebiskop Olav Engelbrektsson vigslet to rett før møtet. Av de to kongelige prostene som var selvskrevne medlemmer av riksrådet var prostiet ved Apostelkirken ubesatt, og prosten ved Mariakirken, Mattis Hvorv, var mest sannsynlig i Danmark på dette tidspunktet.⁹⁰ Formelt ville dessuten Henrik Krummedike fortsatt ha vært medlem av det norske riksrådet når disse møttes i Bergen. Brevet som erklærte ham utstøtt av riksrådet(23. August) ble først utstedt etter at riksrådet trådte sammen(før 5. August). Det totale antallet medlemmer i det norske riksrådet ville i så fall ha vært oppe i minst 16 stykk i 1524, hvorav 14 møtte til møtet.⁹¹

De åtte verdslige riksrådene var Olav Galle, Gaute Galle, Joakim Gris, Erik Eriksson, Olav Bagge, Johan Kruckow, Erik Ugerup og Vincens Lunge.⁹² Av disse verdslige riksrådene var de to siste danskfødte, men begge hadde giftet seg med en av døtrene etter Nils Henriksson[Gyldenløve] og Inger Ottesdatter[Rømer] og var dermed inngiftet i en av de mest godsrike norske adelssektene.⁹³

Riksrådets medlemstall kan altså ikke alene si hvordan tilstanden til den norske adelen var i 1513, fordi den var påvirket av flere faktorer enn antallet adelsmenn tilgjengelig i landet. Et langt bedre inntrykk får man derimot om man gjennomgår skattelister, jordebøker og diplomer, og slik prøver å beregne antallet adelsmenn.

Flere historikere har via det tilgjengelige kildematerialet forsøkt å tallfeste antallet adelsmenn/adelsfamilier i Norge rundt år 1500. Halvard Bjørkvik har beregnet tallet til 180-200 familier - omtrent 1000 personer. Dette tilsvarer 0,5-0,6 prosent av det samlede folketallet som han anslår til ca. 180.000.⁹⁴ Han har også gjort det samme med den svenske adelen, og kommet frem til 2500-3500 personer. Noe som tilsvarer 0,5-0,7 prosent av en befolkning beregnet til 5-600.000. Selv om dette viser en stor forskjell i antall adelige, er andelen av befolkningen forholdsvis lik. Beregningen er gjort for årene 1440-1450, men Bjørkvik mener de siste 70-80 årene av middelalderen ikke medførte noen videre tallmessig reduksjon, men heller en forskyvning mot en større andel lavadelige.⁹⁵ Bjørkviks konklusjon ble dermed at Kristian 2.s uttalelse var "[...]nøktern og realistisk, selv om den var sterkt overdrevet."⁹⁶

⁹⁰ Hamre 1998 s. 272

⁹¹ Hamre 1998 s. 272-273, DN XVIII: nr. 295

⁹² Rian 1995 s. 17-18, Hamre 1998 s. 272

⁹³ Rian 1995 s. 74, Colding 2011

⁹⁴ Beregningene hans på befolkningen er noe lave og burde ha vært satt til ca. 200.000 se Moseng m.fl. 2007 s. 294-295

⁹⁵ Bjørkvik 1996 s. 83.

⁹⁶ Bjørkvik 1996 s. 206

Tor Weidling anslår antallet på begynnelsen av 1500-tallet/før reformasjonen til å ligge rundt 150-200 adelsmenn inkludert lagmenn og erkebiskopens setesveiner(ca. 50).⁹⁷ Geirr Leistad holder et minimumstall på 80 familier(1 familie tilsvarende 1,5 tjenestedyktige menn av i alt 10 personer)rundt 1500.⁹⁸ Sett under ett motbeviser disse beregningene at den norske adelen som stand var utdødd, selv om den var fåtallig i sammenligning med enkelte andre land.

Sammenligner man derimot adelens totale andel av befolkningen i prosent, som i Norges tilfelle rundt 1500 blir 0,4-0,5 prosent, avhengig av hvilken av de ovenfor nevnte beregninger man benytter, skiller den seg ikke andelsmessig noe særlig fra nabolandene. Heller ikke i sammenligning med Danmark, hvor man har beregnet adelens andel av befolkningen til omtrent 0,25 prosent rundt år 1500, og rundt 0,5 prosent ved reformasjonstiden.⁹⁹ Det var altså ingen grunn til å hevde at den norske adelen var nærmest utdødd. Det var nok innenlandske adelsmenn til å forvalte Norge, men i det dansk-norske unionsmonarkiet var dette neppe i overensstemmelse med kongens politikk. Kristian 2.s mål var å fortsette den politikken han hadde påbegynt i sin tid som visekonge, og den baserte seg på bruk av lojale, dels ikke-adelige menn i viktige forvaltningsposisjoner. På lang sikt var dette også målet i Danmark. Hvorfor hevdet i så fall Kristian 2. at adelen i Norge var nesten utdødd, og hva hadde han egentlig ment med ordet "adel"?

2.5. "Adel" - et nytt ord

At Kristian 2, evt. kansleren Ove Bille som skrev ned svaret hans, i det hel tatt benyttet ordet "adel" i begrunnelsen er interessant. Ordet dukker knapt opp i samtidige kilder, og det er det første belagte tilfellet i en norske sammenheng. Det er heller ikke benyttet i riksrådenes søknadsbrev, verken i konsept a eller b, og heller ikke i den endelige håndfestningen. I disse dokumentene refererer man til adelige med titler som "riddere", "riddermendz mend"(væpnere) og "swæne"(også brukt om væpnere, da gjerne "svener av våpen", men ordet har bredere definisjon), eller generelt til adelige som "godemen/godmand", "eddelinge/ædelinge", "ridskap/ridderskabet" eller "frij mend".¹⁰⁰

Selv i svarbrevet til Kristian brukes ordet bare én gang, og i samme avsnitt brukes også uttrykket "eddelinge/ædelinge":

⁹⁷ Weidling 1998a s. 477, Weidling 1998b s. 33

⁹⁸ Moseng m.fl. 2007 s. 373

⁹⁹ Weidling 1998b s. 33, Moseng m.fl. 2007 s. 374

¹⁰⁰ DN IX: nr. 476, 478

Item om thenn artikel at forsee Norges indfødde eddelinge met kronen slot oc leen ther i riiget haffuer myn herres nade offuerw[eyet] at adelen vdi Norge er fast vddøet oc will hans nade forsee kronen len oc slot i Norge met Norges oc Danmarks ædelinge oc indfødde men.¹⁰¹

Adelige blir omtalt og tiltalt i samtidige og nyere kilder på enda flere måter enn de nevnt her, men jeg holder meg til disse, siden det er de som dukker opp i de tre diplomene som kan knyttes direkte til Kristian 2.s påstand.

Ser man hvordan de ordene som ikke er titler er benyttet i håndfestningen, kan man slutte at "ridskap/ridderskabet" refererer til adelige med tittelen ridder, mulig inkluderer dette også væpnerne, så begrepet blir en felles referanse til den betitlede adelen. Man skiller flere steder i dokumentene mellom "kircken oc/ellir ridderskabet". Dette er det eneste av ordene som klart betegner en gruppe, resten ser ut å vise til individer, eller er flertydige.

"Godemen" er en meget løs definisjon som kan omfatte både geistlige og verdslig, siden man i flere formuleringer i håndfestningen skriver "gode mend andelige oc/ellir verdzlige". Ser man på hvordan ordet blir brukt ellers i samtiden er det tydelig at det ikke er et begrep reservert aristokratiet. "Gode menn" som betegnelse er et meget gammelt begrep som i utgangspunktet har to grunnbetydninger. Dels betegner det forstand og innsikt, og dels generell anseelse og gode egenskaper.¹⁰² Det betegner altså kvalifikasjoner og egenskaper heller enn en spesifikk tilhørighet, og kan derfor stå alene eller også som en tilleggsbenevnelse, slik flere eksempler i håndfestningen viser.

"Frij mand" er en som har blitt gitt frihet, enten av kongen eller erkebiskopen(setesveinene), men ikke nødvendigvis en adelstittel som ridder eller væpner. Skulle kongen gi noen en slik tittel hadde han forpliktet seg i håndfestningen til å innhente hele riksrådets samtykke, med mindre det var fortjent via militærtjeneste.

Endelig har vi uttrykket "eddelinge" i sine forskjellige former, som også er det ordet som brukes sammen med ordet "adel" i svarbrevet. Slik avsnittet er skrevet, viser "adel" tilbake til de førstnevnte "eddelinge", altså at det er en forbindelse mellom disse ordene. "Eddelinge" betegner, lik de fleste av de øvrige ordene, individer av en gruppe. Slik ordet er brukt i håndfestningen, ser det som om "eddelinge" er et høyere sjikt blant det verdslige aristokratiet. I avsnittet som omhandler opptak i riksrådet, tildeling av slott og len osv. omtales "edlinge" som følgende: "[...]styre rade oc regere Danmarck oc Norge met gode rigens edlinge som fødde ære av riddere oc svæne oc antworde them slott oc leen oc ingen

¹⁰¹ DN IX: nr. 477

¹⁰² Helle 1972 s. 11

anden.¹⁰³ I denne sammenheng, som angår nettopp tildelingen av blant annet len, viser "eddelinge" til riddere og væpnere, det øvre sjiktet av adelen også kalt "den titulerte adel" eller "den betitlede adel", en indikasjon på at "eddelinge" står i en egen stilling.¹⁰⁴

Ikke alle eksemplene like klare, i håndfestningen dukker det opp et avsnitt om lenstildelingen, hvor "edlinge" og "gode mend" brukes om hverandre:

[...]forlæne Danmarckes oc Norges jndfødde edlinge aff the leen som gode men plege athaffue i forlæninge oc nw ligge til regenskaps slott paa thet ath rigenes jndfødde gode mend skulle bliffue vedt macht[...].¹⁰⁵

Men som nevnt ovenfor, er "gode mend" et langt mer fleksibelt begrep enn "edlinge", som aldri viser til geistlige. I dette tilfellet viser "gode menn", slik jeg har forklart begrepet på forrige side, til kvalifikasjoner og egenskaper ved de nevnte "edlinge", og viktigheten av at forvaltningen utøves av disse.

Andre eksempler finner man i flere samtidige diplomer, blant annet et lengre brev fra den svenske riksförständeren Svante Nilsson fra 1507 ang. norske hendelser, hvor han skriver: "[...]ridderskap och alla andra godhe erlige friiborne infødde men[...]"¹⁰⁶ som også viser en slik rangering, fra en titulert, høyere adel og nedover, også i det svenske språket. Et annet eksempel hvor ordet "adel" faktisk er brukt, finner vi i det sinte brevet Claus Bille sendte til Türe Jönsson hvor han skriver at han nekter å svike sin troskap til kongen, da det vil besmitte hans "[...]redelighed, adels ehre och throu[...]"¹⁰⁷ Begge disse mennene var riddere, og Claus uttalelse indikerer nok en gang en sammenheng mellom ordet "adel" og det øvre sjikt av det privilegerte, verdslige aristokratiet. Brevet er imidlertid datert så sent som i 1531, så gyldigheten for 1513 er usikker.

Et videre argument for at det er en mulig forbindelse mellom ordet "adel", slik det brukes i 1513, og det høyere sjiktet blant datidens adelige ligger i ordet selv. Ordet adel kom fra det tyske språket og var avledet av ordet *edel*. Det betydde stadig *edel*, *egentlig*, *uforfalsket*, men etter hvert helte betydningen mer mot *best* eller *riktigst*.¹⁰⁸ Koblingen til ordet "edlinge" og dets tolkning, gir mening i en slik betydning av begrepet "adel". Altså ville "adel" ha vist til den edleste eller beste delen av de adelige, dvs. de høyadelige og mest ressurssterke.

¹⁰³ DN IX: nr. 478

¹⁰⁴ Moseng m.fl. 2007 s. 373

¹⁰⁵ DN IX: nr. 478

¹⁰⁶ DN XXII: nr. 60

¹⁰⁷ DN XXII: nr. 199

¹⁰⁸ Moseng m.fl. 2007 s. 371

Sett i et slikt lys virker uttalelsen til Kristian 2. å være mer i tråd med de faktiske forholdene i landet. Toppsjiktet i den norske adelen i 1513 var redusert til noen få familier. Bolt, Rømer og Giske-slektene døde ut på mannssiden tidlig på 1500-tallet. De som var igjen i 1513 var tre familier representert av Nils Henriksson[Gyldenløve] og familien på Austrått, brødrene Olav og Gaute Galle, og Knut Knutsson[Båt].¹⁰⁹ Samtlige av disse herrene var riddere, og de satt på såpass store godsmengder at vi kan definere dem som høyadelen i Norge. Nils hadde fem ektefødte døtre, men ingen ektefødt sønn, og Knut var barnløs. Det kan se ut som om den norske høyadelen var "nesten utdødd" slik som Kristian 2. hevdet.

Ser man derimot på andelen disse tre høyadelsfamiliene utgjorde i forhold til det totale antallet adelige, var ikke den norske situasjonen i noen utpreget utakt med resten av Europa. Det er anslått at høyadelen i de europeiske landene utgjorde mellom 1 og 5 prosent av et lands samlede aristokrati.¹¹⁰ Avhengig av hvilken av de ulike beregningene man benytter, vil det si at disse tre slektene utgjorde et sted mellom 1,5 - 3,75 prosent av det samlede antallet adelige. Altså var den norske høyadelen innenfor den europeiske "normalen". Antallet var derimot lavt rent tallmessig, og ga ikke kongen den handlefriheten han ønsket i forvaltningen.

Mange har betraktet Kristian 2.s begrunnelse som en gjengivelse av forholdet i landet, selv om flertallet av dem har konkludert med at den var overdrevet. Hva overraskende få har lagt vekt på, er Kristian 2.s egeninteresse i saken. Så langt har bare Moseng m.fl. og Njåstad påpekt det taktiske aspektet ved uttalelsen.¹¹¹ I likhet med fordelene av et svakt riksråd, ville en svakere norsk adelsstand gi kongen større spillerom i forvaltningen, og åpne for bruk av egne, lojale menn i viktige forvaltningsposisjoner, noe som også Kristian 2. fikk mulighet til via unntaket for Norge i håndfestningen. De påpeker at hvis kongen hadde omsorg for den norske adelen, kunne han ha styrket den ved å utnevnt nye adelsmenn, noe som var et kongelig privilegium. Men selv om både kong Hans og Kristian 2. skal ha vært flittige til å utstede adelsbrev til nordmenn, var dette først og fremst i lavadelen/klientadelen.¹¹² Noen revitalisering innenfor høyadelen skjedde ikke før etter Kristian 2.s tid.

Konkluderer man med at Kristian 2. faktisk hadde ment høyadelen med sin påstand, kan man si seg delvis enig i at den var i tråd med den rådende situasjonen, selv om dette var noe kongen selv kunne rette opp i om han hadde interesse av det. En påstand om at adelen som samlet stand var nær utdødd blir derimot feil. Det er likevel svært sannsynlig at hovedformålet med påstanden var å legitimere avslaget på det norske riksrådets krav om

¹⁰⁹ Bjørkvik 1996 s. 207, Njåstad 2011 s. 35

¹¹⁰ Moseng m.fl. 2007 s. 374

¹¹¹ Moseng m.fl. 2007 s. 373-375, 385(særlig bildeteksten), Njåstad 2011 s. 35

¹¹² Moseng m.fl. 2007 s. 373

enerett for norske adelsmenn på norske len, og opprettholde Kristian 2.s mulighet til å stå mest mulig fritt i valget av menn til forvaltningen. I Norges tilfelle også uadelige.

2.6. Innfødte og inngiftede menn - Fredrik 1.s norske håndfestning av 1524

Den norske adelsstanden var altså ikke avgrunnen nær i 1513, selv om den for første gang ikke lyktes med å sikre de innfødte adelsmennene enerett til de norske lenene i en håndfestning. Tar man så for seg innholdet i den norske håndfestningen Fredrik 1. beseglet i 1524, er det noen interessante endringer i forhold til håndfestningen fra 1513. I punkt 27 som angår slottslovene og disponeringen av disse, ble det formelt fastslått at også *inngiftede* menn kunne tildeles slike på lik linje med innfødte nordmenn. I punkt 25 som forbød kongen å tildele utenlandske menn norske slott, len og lignende, kunne det i krisesituasjoner gjøres unntak hvis det norske riksrådet ga sitt samtykke.¹¹³ Det samme kommer til uttrykk i et usendt brev fra det norske riksrådet til den svenske kongen.¹¹⁴

Hvorfor skjedde disse endringene? Det norske riksrådet sto i en relativ sterk stilling i 1524, og hadde fått gjennomslag for mange viktige punkter i håndfestningen. Mange av disse var krav som de opprinnelig ikke hadde fått gehør for i 1513. Det ser dermed ut som ønsket om at også inngiftede menn skulle ha adgang til slottslenene var noe de selv hadde fremsatt og fått gjennomslag for. Var dette i så fall på grunn av avslaget i 1513, eller hadde endringen andre årsaker?

Det norske riksrådets posisjon i 1524 var betraktelig styrket i forhold til situasjonen i 1513. Både i antallet riksråder og i mulighetene for politiske forhandlinger sto det norske riksrådet bedre stilt. Vi har alt vært inne på den tallmessige økningen i riksrådet mellom 1523-1524, og at rådet hadde fått en ny, sterk leder i erkebiskop Olav Engelbrektsson. I tillegg hadde rådsmedlemmene bilagt stridigheter seg imellom, herunder striden mellom Olav Galle og biskop Hans Mule, og kunne dermed lettere fronte felles sak.¹¹⁵

Avgjørende for de politiske forhandlingene var likevel at Fredrik 1. sto i en svakere posisjon enn det kong Hans og Kristian 2. hadde gjort. Det norske riksrådet hadde i motsetning til det danske, ikke sagt opp sin troskap til Kristian 2. da han flyktet til Nederlandene i 1523, og brukte dette som forhandlingskort. Selv om Fredrik 1. prøvde å hevde arverett til Norge, ble dette avvist av det norske rådet som hevdet den frie valgretten sin.¹¹⁶

¹¹³ NGL s. 217, Hamre 1998 s. 281, 284

¹¹⁴ DN VIII: nr. 526

¹¹⁵ Rian 1995 s. 17

¹¹⁶ Moseng m.fl. 2007 s. 388-390, Njåstad 2011 s. 44

Så sterkt som det norske riksrådet sto i 1524 er det lite sannsynlig at de skulle ha endret kravet fra 1513 med den begrunnelsen at det ble avslått den gang da. Det ville derimot ha vært mer logisk om de hadde forsøkt å fremme kravet på nytt i 1524, slik de gjorde med mange av de andre kravene som ble avvist i 1513. At kravet om enerett for innfødte nordmenn i tildelingen av Norges slott og len ikke ble gjenopptatt i 1524, må altså hatt andre årsaker.

Ser man nærmere på formuleringene i håndfestningen fra 1524, ser man at den gjennomgående ikke vektlegger innfødselsretten i samme grad som i håndfestningen av 1513. Håndfestningene fra 1524 er heller ikke like definitivt i sine forbud mot utenlandske menn som håndfestningen fra 1513. Jeg har alt omtalt punkt 25, i tillegg er det et klart forbud i håndfestningen fra 1513 mot at utenlandske menn innsettes i riksrådet, mens i 1524 er kravet i punkt 29 at riksrådet skal gi sitt samtykke ved opptak av nye medlemmer.¹¹⁷

At inngiftede menn kunne tildeles Norges len generelt, blir ikke uttrykt i håndfestningen i 1524. Det virker riktignok å ha vært tanken i det opprinnelige forslaget som ble oversendt Fredrik 1. Dette kommer frem fra punkt to i biskop Lage Urne og Danmarks marsk Tyge Krabbes forslag til kongen om hvordan han bør svare på de oversendte punktene fra det norske riksrådet.¹¹⁸ De mente at en slik ordning ville gjøre at:

[...]adelen oc ridderscab[et] kan forsterckes i riget at staa emod rigens fiende oc at the th[a] bliffwe wor naadigste herræ thess willighere met tienesthe oc troskaff at hans naade wnder thennom theris friheder,[...]¹¹⁹

Også Fredrik 1's svar til det norske riksrådet har samme innhold.¹²⁰ I begge disse brevene kommer det samtidig frem i punkt åtte at det opprinnelige kravet som angikk slottslenene innebar at disse bare skulle tildeles adelsmenn. I det første dokumentet skulle disse dessuten være født inn i standen av adelig far og adelig mor. I løpet av forhandlingene har kravene blitt moderert ned til den formuleringen vi finner i håndfestningen, og riksrådet har tydeligvis prioritert å opprettholde restriksjonene på de viktige og innbringende slottslenene.

I håndfestningens punkt 13 som konkret angår tildeling av len, har formuleringen blitt meget lik håndfestningen fra 1513. Det står at kongen skal "holde erkebiskopen, biskoper, prelater, riddere og væpnere Norges rikets råd, hver etter sin stand og hjelpe dem etter sin leilighet av kronens len, slik at ingen må besøke herredager eller bære andre av rikets tyngder

¹¹⁷ DN IX: nr. 478, NGL s. 217-218

¹¹⁸ NGL s. 169-172

¹¹⁹ NGL s. 170

¹²⁰ NGL s. 175-177

på egen kost og tæring."¹²¹ I håndfestningen fra 1524 står det videre at dette er "[...]fordi godsene deres ikke er fri for kongelig rente[skatt] som i Danmark."¹²²

Det er ene og alene i punktet som angår de viktige slottslenene at inngiftede blir nevnt spesifikt. Her står det i håndfestningen av 1524 at kongen skal "[...]overta alle slottslovene i Norge fra oss elsklige Norges rikets råd og forplikte oss å gi dem fra oss til forenevnte rikets edelinge innfødte og inngiftede gode menn å hold til vår hånd[...]."¹²³ Dette er, foruten tillegget om de inngiftede, så og si identisk med ordlyden i håndfestningen av 1513.

Hva sier så denne endringen i håndfestningen om situasjonen i 1524? Vi vet at to av medlemmene i det norske riksrådet under Bergensmøtet var danskfødte, Vincens Lunge og Erik Ugerup, så det er logisk å anta at endringen ble gjort for å inkludere disse i håndfestningens formulering. Det norske riksrådet hadde likevel hatt flere medlemmer tidligere som ikke hadde vært norskfødte og som hadde hatt len og posisjoner i Norge, men uten at dette medførte formelle endringer i kravet om innfødselsretten, så hva hadde endret seg i 1524?

Selv om det er vanskelig å avgjøre hvem som foreslo de enkelte medlemmene til riksrådet må Vincens Lunge og Erik Ugerup i kraft av interregnumet blitt opptatt i det norske riksrådet av riksrådet selv, og ikke innsatt av kongen. Vi vet at kongene gjerne ville ha lojale menn i riksrådene, og dette kommer til uttrykk i klagene ved forhandlingene om nye håndfestninger, hvor den forrige kongen ofte beskyldes for å ha innsatt utlendinger i rådet.¹²⁴

Selv om Vincens Lunge hadde blitt sendt til Norge av Fredrik 1, for å tinge det nordafjelske Norge under ham, hadde Lunges interesser snudd seg i løpet av tiden han tilbrakte i Norge. Etter at svigerfaren Nils Henriksson[Gyldenløve] døde i 1523, ble Vincens Lunge en av de mest fremtredende og godsrike adelsmennene i landet. Han ble derfor, sammen med andre fremtredende menn som erkebiskop Olav, en av de som sterkest fremmet Norges interesser overfor den danske kongemakten ved møtet i 1524.¹²⁵ Som inngiftede og innehavere av store jordegods i Norge, var både Vincens Lunge og svogeren Erik Ugerups tilknytning til Norge sterkere enn tilknytningen til Danmark, både økonomisk og politisk. Det lønte seg derfor for disse herrene å støtte opp om den politikken riksrådet fremmet, og for riksrådet var de nyttige og ressurssterke medlemmer. At mennene var inngiftet og bosatt i Norge gjorde dem ut fra samtidens synspunkt til fullgode nordmenn, slik biskopene(og

¹²¹ DN IX: nr. 478, NGL s. 215-216

¹²² NGL s. 216

¹²³ DN VII: nr. 594

¹²⁴ Hamre 1998 s. 66

¹²⁵ Rian 2009

riksrådene) av Stavanger og Bergen skriver om Vincens Lunge i forbindelse med at slottsloven over Bergenhus ble gitt ham 29. desember 1523.¹²⁶

Sammenligner vi med en annen adelsmann i samtiden, som også var medlem av det norske riksrådet, kan vi finne støtte til denne teorien. Henrik Krummedike var norskfødt adelsmann, medlem i både det norske og danske riksrådet, og hadde store forleninger i Norge. Han var likevel, i likhet med sin far Hartvig Krummedike, en lojal støttespiller til kongemakten og ikke en tilhenger av den selvhevdelsespolitikken det norske riksrådet forsøkte å fremme i 1524. Henrik Krummedike hadde vært bosatt i Danmark siden 1503, etter at han ble flyttet dit av kongen på grunn av hans rolle i drapet på Knut Alvsson. Henrik Krummedike giftet seg så inn i den danske Rud-slekten. I forbindelse med riksrådsmøtet i 1524, som han selv ikke deltok på, ble han utstøtt av rådet, erklært uønsket i landet og fratatt de norske lenene sine.¹²⁷

Prosessen bærer tydelig preg av interne motsetninger mellom Henrik Krummedike og andre medlemmer av riksrådet. Noen av påstandene mot ham er det ikke belegg for, som at han skal ha opptrådt urettvist mot blant annet allmuen. Henrik Krummedike ba fogden i Namdalen, og senere også svigersønnen Eske Bille, spesifikt om å behandle allmuen vel.¹²⁸ Andre av anklagene er påfallende vage og ukonkrete. Det er sannsynlig at både fiendskap mellom Henrik Krummedikes slekt og flere av de øvrige norske riksrådsslektene, misunnelse over Krummedikes store forleninger i landet, sammen med misnøyen med hans kongetro posisjon, har vært avgjørende for riksrådets vedtak. Særlig Henrik Krummedikes støtte til kongemakten må ha vært et problem, siden den underminerte riksrådets kontrollerende politikk.¹²⁹

I brevet til kongen er det bare misnøyen med Henrik Krummedikes forleninger, som han skal ha gitt liten eller ingen avgift av, som er klart spesifisert. Dette må altså ha vært et viktig poeng for riksrådet. Blant de opprinnelige punktene som ble overrakt kongen var det også et punkt som krevde at de som oppholdt seg utenfor riket i år og dag uten riksrådet, eller kongens tillatelse skulle miste forleningene sine. Dette har sannsynlig vært rettet direkte mot Henrik Krummedike, men kan også tolkes som en generell oppfatning om at en lensholder skulle være bosatt i det landet han hadde forleningene sine.¹³⁰

¹²⁶ DN V: nr. 1039

¹²⁷ Benedictow 2009

¹²⁸ Opsahl 2015 s. 154

¹²⁹ Moseng m.fl. 2007 s. 375-376

¹³⁰ Hamre 1998 s. 288-290

Henrik Krummedike ble altså utstøtt av det norske riksrådet, til tross for at han trolig var innfødt, mens menn som Vincens Lunge og Erik Ugerup som ikke var norskfødte, men som giftet seg og bosatte seg i landet, og dessuten fremmet det norske riksrådets politikk overfor kongen, ble opptatt i riksrådet. Skulle det norske riksrådet føre effektive forhandlinger, var det altså viktigere for dem at medlemmene var innstilte på å forsvare norske interesser, enn om de var født i landet.

At håndfestningen i 1524 formelt åpnet for at også inngiftede kunne tildeles Norges slottslen og festninger, må sannsynligvis hatt sammenheng med at flere inngiftede menn, og da først og fremst Vincens Lunge, hadde fått fremtredende posisjoner i riksrådet og norsk politikk. Som nevnt er kravet i håndfestningen i 1524 at riksrådet skulle gi sitt samtykke ved opptak av nye riksrådsmedlemmer.¹³¹ Hvilken bakgrunn de måtte ha er ikke spesifisert. Det norske riksrådet åpnet derfor i teorien for at utlendinger kunne bli opptatt i rådet, men beholdt samtidig kontrollen ved at et hvert nytt opptak måtte ha rådets samtykke. Slik forsøkte de å sikre seg fra at kongen, i tråd med tidligere praksis, satte inn menn som fungerte som støttespillere for kongemakten. Samtidig var det en tilpasning til de faktiske forhold i landet, siden flere av de norske adelsmennene i 1524 var av dansk opprinnelse, men i kraft av ekteskap og bosted var ansett som fullgode nordmenn.

Endringene i Fredrik 1.s norske håndfestning, og da fortrinnsvis i punkt 27, var altså en formell stadfestelse av realiteten i det norske politiske lederskapet i 1524.

¹³¹ NGL s. 217-218

3. 1548: Kristian 3. avviser adelens petisjon

3.1. Innledning

Hensikten med dette kapitlet er å undersøke hvorfor Kristian 3. unnlot å imøtekomme den norske adelens petisjon i 1548. For å besvare dette spørsmålet må jeg først ta for meg statsomveltningen i 1536/1537 og hvordan denne grunnleggende endret vilkårene for den norske adelen. Jeg vil videre undersøke omstendighetene rundt hyllingen i 1548, hvorfor Kristian 3. valgte å gjennomføre den, og hva som var hensikten. Deretter vil jeg undersøke hva den norske adelen ba om i sin petisjon og hvorfor. Sist i oppgaven vil jeg så benytte funnene til å drøfte årsaken til kongens avslag, og den norske adelens situasjon under Kristian 3. generelt. Arbeidet med adelens petisjon vil være viktig for den analysen jeg så skal ta fatt på i neste kapittel om privilegiebrevet fra 1582.

3.2. Den norske adelen under Kristian 3.

Kristian 3.s regjeringstid 1537-1559 innebar betydningsfulle omveltninger for den norske adelen, blant annet innenfor politikk, religion og økonomi, men disse endringene rammet noe ulikt. Den mest åpenbare endringen på det politiske plan var at det norske riksrådet ikke ble opprettholdt etter 1537. Riktignok kjenner man ikke til noe vedtak eller åpen erklæring om en formell nedleggelse, men historikere har vært enige om at dette var en oppfølging av den såkalte "norgesparagrafen" fra Kristian 3.s håndfestning fra 1536.¹³² Kongen og det danske riksrådet sto dermed alene igjen som utøvere av regjeringsmakten i Danmark og Norge.¹³³

3.2.1. Politiske omveltninger: Norgesparagrafen og tapet av det norske riksrådet

Hovedinnholdet i norgesparagrafen gikk ut på at dersom Kristian 3. kunne bemektige seg Norge eller deler av dette riket, skulle det etter den tid være og forbli under Danmarks krone like som et av de andre land, Jylland, Fyn, Sjælland eller Skåne, og ikke lenger være eller hete et kongerike for seg, men et ledemot av Danmarks rike og under Danmarks krone til evig tid.¹³⁴ Norgesparagrafen har stått sentralt i debatten om Norges forhold til Danmark i "dansketida" 1537-1814. Norske historikere har gjennomgående vektlagt motivene bak og grunnlaget for norgesparagrafen og forsøkt å drøfte i hvilken grad den faktisk ble iverksatt. Det er ikke målet for oppgaven å ramse opp denne debatten i detalj, men noen av punktene,

¹³² Moseng m.fl. 2003 s. 162

¹³³ Rian 1997 s. 16, Moseng m.fl. 2003 s. 55

¹³⁴ Rian 1997 s. 15-16

særlig de som vektlegger adelens rolle og hvordan norgesparagrafen påvirket dem som riksbærende elite, er verdt å gjennomgå.

På slutten av 1800-tallet betonet både de konservative og de nasjonal-demokratiske historikerne at mangelen på en sterk norsk adel var den viktigste årsaken til det norske selvstendighetstapet i 1537. Folketapet etter pestepidemiene svekket på lang sikt det materielle grunnlaget for en selvstendig norsk elite, en tanke som ble videreført utover 1900-tallet. Andre har betont ulike interesser hos den danske adelen bak paragrafen. Halvdan Koth hevdet på 1930-tallet at den danske adelen ville skaffe seg adgang til norske len, og ved å fjerne det norske riksrådet, og dermed norsk politisk selvstendighet, åpnet man for dette. Johan Schreiner hevdet de i større grad ønsket å forhindre kongelige arvekav, noe som truet valgretten deres. Eksisterte det en slik arverett til den norske tronen, ville det danske kongevalget ikke egentlig bli et valg, i og med at man ble tvunget til å velge den kandidaten som hadde denne arveretten, for å bevare unionen. Som effekt av dette ville det danske riksrådets mulighet til å føre forhandlinger i form av håndfestninger bli kraftig svekket. Sverre Steen samstemte i begge disse påstandene, men oppga også kongens motivasjon, som var å fjerne de norske håndfestningenes hindre for hans makt. Andre har pekt på sammenfall mellom både kongens og det danske riksrådets interesser.¹³⁵

Påstanden om at Norge manglet grunnlag for en riksbærende adel er tvilsom. Den norske adelens situasjon rundt 1537 var resultatet av en utvikling som hadde pågått igjennom hele senmiddelalderen, og den var ikke så dårlig stilt som det tradisjonelt har vært hevdet. Så seint som i 1625 har man registrert over 400 familier i Norge som eide jordegods tilsvarende ti tønner hartkorn eller mer (2-2,5 fullgårder). Dette tilsvarte mer enn datidens europeiske gjennomsnitt.¹³⁶

Den danske riksrådsadelens ønske om å fjerne potensielle hindringer for valgretten sin virker som den av disse tre påstandene som best kan støtte opp om et ønske fra dem om å fjerne det norske riksrådet. Som vi har sett var det i praksis lite som hindret danske adelsmenn i å bli lensherrer i Norge, særlig om de var villige til å gifte seg norsk og bosette seg i landet. Det samme kan sies om kongens forhold til de norske håndfestningene. Tidligere eksempler viser jo at både de norske og de danske håndfestningene ofte ble brutt så snart kongen var valgt. Kongens mål med norgesparagrafen var mest sannsynlig å sikre seg kontrollen over Norge, og slik sikre den dansk-norske unionen.¹³⁷

¹³⁵ Rian 1997 s. 17, Moseng m.fl. 2003 s. 55-56

¹³⁶ Moseng m.fl. 2003 s. 101

¹³⁷ Rian 1997 s. 20

Situasjonen da håndfestningen med norgesparagrafen ble skrevet i oktober 1536, må også tas i betraktning. Det var bekymring for at erkebiskop Olav, som fortsatt holdt stand, skulle få militær støtte fra den tysk-romerske keiseren og/eller pfalzgreven. Et annet press kom fra den svenske kong Gustav Vasa, som hadde gitt lån til Kristian 3. under Grevefeiden(1534-36) og blitt lovet pant i Båhuslen og Akershus len. Denne militære usikkerheten kommer til uttrykk i norgesparagrafens formulering "dersom Gud vil det slik at han klarte å bemektige seg Norges rike eller noen del av det," hvor forventninger om en krig over landet med usikkert utfall skinner igjennom.¹³⁸ De som var igjen av det norske riksrådet, var på denne tiden splittet mellom de som støttet erkebiskopen og de som hadde hyllet Kristian 3. som norsk konge.¹³⁹ Erkebiskopen på sin side hadde mistet støtten i Danmark etter at kongen fengslet de danske biskopene og fjernet støttespillerne deres fra riksrådet. De øvrige verdslig riksrådene ble tvunget til å godkjenne et vedtak som formelt avsatte biskopene. Når så keiseren og pfalzgreven aldri sendte noen avgjørende styrker nordover, forlot erkebiskopen landet 1. april 1537. Steinvikholm overga seg 18. mai og biskop Mogens av Hamar overga bispegården der 22. juni. Styrken på 1500 mann som Kristian 3. sendte til Norge våren 1537 møtte ingen militær motstand, heller ikke fra befolkningen.¹⁴⁰ Scenarioet ble stikk imot hva man hadde forventet et halvt år før. Dette kan bidra til å forklare hvordan kongen forholdt seg til norgesparagrafen i ettertid.

Som allerede nevnt ble ikke det norsk riksrådet opprettholdt etter 1537. Det ble påstått i håndfestningen fra 1536, at flesteparten av de norske riksrådene, særlig erkebiskop Olav, to ganger på kort tid(1531 og 1536) hadde falt fra Danmarks rike.¹⁴¹ Hele det norske riksrådet sønnafjells og flere av de nordafjelske hadde hyllet Kristian 3. som norsk konge alt i juni samme året, og nå som det geistlige elementet var borte hadde kongen i utgangspunktet enerett til å utnevne nye, lojale råds menn.¹⁴² Kristian hadde likevel erfart hvordan det norske riksrådet kunne utøve selvstendig norsk politikk. Både farens forhandlinger i 1520- og 1530-årene, og hans egne erfaringer bidro nok til at han så det som mest hensiktsmessig å fjerne hva han anså som et potensielt hinder for hans egen regjeringsmakt. Regjeringen over både Danmark og Norge kunne utføres i samspill med det danske riksrådet alene. Kristian 3. hadde sammen med dem operert selvstendig og sluttet avtaler med fremmede stater på både Norge

¹³⁸ Rian 1995 s. 34-35

¹³⁹ Nils Lykke ble henrettet 1535 og Vincens Lunge ble drept januar 1536 jf. Rian 1995 s. 31

¹⁴⁰ Rian 1995 s. 32-33, Rian 1997 s. 19-21

¹⁴¹ Rian 1995 s. 34

¹⁴² Rian 1995 s. 32, DN XXIII nr. 423

og Danmarks vegne, uten medvirkning av det norske riksrådet, selv i årene forut for 1537.¹⁴³ Å fjerne det norske riksrådet ville rett og slett forenkle kongens regjeringsstyre, i den forstand at han fikk en sterkere maktsentralisering med færre å forholde seg til.¹⁴⁴

For den norske adelen medførte tapet av riksrådet ikke bare at de ikke lengre hadde et riksorgan som tok del i styret av Norge og kunne kontrollere, og balansere kongen i hans regjeringsutøvelse. Standens fundament som rikselite ble følgelig fjernet. Med tapet av riksrådet forsvant den viktigste institusjonen for bæring av rikets suverenitet, både i samspill med kongen og ved interregnum. I saker som angikk Norge valgte kongen heller å rådføre seg med menn som kjente norske forhold, blant annet Eske Bille. Adelen sto følgelig uten et riksorgan hvor de kunne hevde sine interesser overfor kongemakten, og mistet sin politiske innflytelse på regjeringsutøvelsen.

Norgesparagrafen ble forøvrig bare delvis oppfylt av kongen, noe flere historikere har påpekt. Forholdet mellom Norge og Danmark etter 1537 var gjenspeilt i forholdet mellom den norske og den danske adelen. Hadde Norge blitt integrert i Danmark som en provins på lik linje med Jylland, Fyn, Sjælland og Skåne, er det nærliggende å tenke seg at den norske adelen tilsvarende ville blitt integrert i den danske adelen. I så fall kunne adelsmenn i Norge ha gjort karriere i statsapparatet i kraft av medlemskap i en felles adelsstand. Men den norske adelen ble aldri formelt inkorporert i den danske etter 1537, de ble konsekvent referert til som "den norske adelen" i motsetning til "den danske adelen", altså en gruppe ved siden av den danske. På samme vis ble Norge heller aldri en del av Danmark. Både det norske riket og den norske adelen forble avgrenset fra, men samtidig underordnet den danske.¹⁴⁵ Dette ble understreket av kongens politikk etter 1537.

Så snart Kristian 3. hadde sikret seg Norge, ble han den som holdt den norske komponenten i statssystemet i hevd. Norgesparagrafen ble aldri kunngjort verken i Danmark eller Norge, selv ikke i instruksene til hærførerne som dro til Norge våren 1537 ble den nevnt. Kongen fortsatte heller å hevde arverett til landet, og viste til at han var valgt i begge rikene. Måten han viste til arveretten på, tyder på at han må ha trodd dette ville ha større aksept i Norge og legitimere ham som monark. Heller ikke i internasjonale forhandlinger og traktater ble norgesparagrafen trukket inn, rett og slett fordi den kunne bli trukket i tvil. Med norgesparagrafen oppga oldenborgerne ikke bare arveretten til Norge, noe slekten selv protesterte på, men samtidig fjernet den andres arverett til riket, uten at de hadde gitt

¹⁴³ Rian 1997 s. 18

¹⁴⁴ Rian 1995 s. 34-35

¹⁴⁵ Moseng m.fl. 2003 s. 101

samtykke. Ironisk nok førte dette til at kongen ville ha oppgitt en rett som Kristian 2.s døtre med støttespillere da besatte alene, arveretten til Norges rike.¹⁴⁶

Med unntak av tiden rett etter 1536, fortsatte Kristian 3. konsekvent å kalle Norge et "rike", stikk imot norgesparagrafens ordlyd. Da han skrev til Eske Bille i mai 1537 og takket for de gode nyhetene, brukte han uttrykket "vårt rike Norge". Dette ble også gjort i offisielle dokumenter, kongebrev, lover og traktater, så vel som i forbindelse med len, gods og rettigheter. Man skjelnet klart mellom den norske og den danske kronen. Kongen var både dansk og norsk i statsrettslig forstand, og det gir mening å bruke definisjonen Danmark-Norge, selv om dette ikke får frem det politiske maktforholdet mellom rikene.¹⁴⁷

3.2.2. Identitetsoppfatning, religiøs og demografiske utvikling etter 1537

Påvirket tiden etter 1537 adelens identitetsoppfatning? Øystein Rian hevder de vekslet mellom å profilere seg som en felles dansk-norsk eller norsk adel etter som det passet dem. For det meste markerte de seg som norske, fortrinnsvis når de i petisjonene krevde adgang til embeter og medinnflytelse i styret av Norge, fordi dette var adelens "fedreland" eller "fødeland". Samtidig hadde mange av adelsfamiliene slektstilknytning i begge rikene. I ønsket om lignende privilegier som den danske adelen, hevder Rian at den norske adelen i noe grad spilte på at det dreide seg om en felles dansk-norsk adel.¹⁴⁸ Det siste argumentet hans ville ha vært et åpenbart forsøk på å legitimere en likebehandling mellom de to adelsgruppene. Rian viser imidlertid ikke til noen eksempler for å underbygge påstanden.

Interessant nok er det ingenting i kildene som viser at den norske adelen fremsatte krav i kraft av at de anså seg som en slik dansk-norsk adel. Tvert imot, i petisjonen fra 1548 snakket de konsekvent om "adelen uti dette riket Norge".¹⁴⁹ Og i kravet som direkte ba om lik rett angående tienden, ba de om at "adelen i riget" dvs. Norge, må nyte denne retten "som ordinansen lyder uti Danmarks rike". Avslutningsvis ble petisjonen overgitt prinsen for å "formere og formindre etter hans gunst" og med "Danmark rikets råds rådgivning."¹⁵⁰ Heller ingen andre dokumenter i regjeringsperioden til Kristian 3. eller senere gir støtte til Rians syn.

Selv ved hyllingen i 1648, 100 år etter hyllingen av Kristian 3. og sønnen Fredrik, skiller de norske adelsmennene tydelig mellom en norsk og en dansk identitet. I petisjonen ba

¹⁴⁶ Rian 1997 s. 21-23, Moseng m.fl. 2003 s. 26-27

¹⁴⁷ Rian 1997 s. 21-23, Moseng m.fl. 2003 s. 28-29

¹⁴⁸ Rian 1997 s. 29

¹⁴⁹ Akts I s. 17-19

¹⁵⁰ Akts I s. 18-19

de om at "ingen forskjell måtte gjøres på norske og danske menn".¹⁵¹ Videre ba de om at norske menn, i likhet med de danske, måtte tildeles len og embeter i både Norge og Danmark. De påpeker videre at deres adelige opphav er like mye dansk som norsk, men de karakteriserte seg som norske. Dette kravet kom som en reaksjon på at kongen favoriserte danske menn i forvaltningen, følgelig skulle det ha vært til nordmennesenes fordel å hevde at de var en felles dansk-norsk eller dansk adel. Når de ikke gjorde dette, tiltross for at det kunne styrke kravet deres, tyder det på at en slik oppfatning ikke eksisterte i samtiden.¹⁵²

Slik det fremgår av kildematerialet anser den norske adelen seg etter 1537 fortsatt som en norsk adel tilknyttet Norges rike, i motsetning til den danske adelen som er knyttet til Danmarks rike. I den norske adelens petisjon fra 1548 bygger de altså ikke på en tanke om en felles dansk-norsk adel, men på to adelsgrupper tilknyttet hvert sitt rike, hvor den ene ønsker likebehandling med den andre når det gjelder tildeling av privilegier. Men selv om de ønsket en slik likebehandling, prøver de ikke å likestille seg med den danske adelen. Adelenes identitetsoppfatning var fortsatt knyttet til det landet man hadde sterkest kobling til, altså fødested, bosted, ekteskap, slekt, økonomisk virksomhet osv. selv om grensen ikke alltid var like klar i hvert enkelt tilfelle. Flere adelsmenn kunne gå fra den ene gruppa til den andre alt etter hvor de oppholdt seg.

At mange adelige hadde slektsbånd i begge rikene er derimot et faktum. Som vi var innom i forrige kapittel, var dette en utvikling som hadde pågått over lang tid. Hovedsaklig var det innflyttede, utenlandske adelsmenn som giftet seg inn i norske slekter, men det finnes også flere eksempler på norske adelsmenn som giftet seg inn i danske slekter.¹⁵³ Særlig påfallende er utviklingen fra første halvdel og midten av 1500-tallet, hvor et stort antall danske adelsmenn, fra hovedsaklig lavadelige slekter, ble gift med norske kvinner av høyadelsslekter. Dette gjaldt særlig døtrene etter Nils Henriksson[Gyldenløve] og Inger Ottesdatter[Rømer] som ble gift med menn av slektene Lunge, Lykke, Ugerup, Bjelke, Litle og Splid, hvorav tre av ekteskapene ble inngått etter 1537. Andre slekter som giftet seg med norske adelskvinner inkluderte Baden, Brockenhus, Bild, Lange og Huitfeld. Det vil likevel være riktigere som Øystein Rian hevder i sitt tidligere arbeid, å kalle disse for stamfedre for nye norske adelsslekter, heller enn en dansk-norsk adel.¹⁵⁴ Denne tanken stemmer dårlig overrens med oppfatningen i samtiden, som jeg har vist ovenfor.

¹⁵¹ Opsahl 2002 s. 113

¹⁵² Opsahl 2002 s. 113

¹⁵³ Rian 1995 s. 114

¹⁵⁴ Rian 1995 s. 74-75

Den norske adelen fortsatte altså å styrke seg via ekteskap, men samlet førte likevel omveltningen i 1537 til at antallet adelsmenn over tid gikk kraftig tilbake. Dette hang sammen med regimeskiftet og den andre store hendelsen i 1536/1537, reformasjonen.

Reformasjonen ser riktignok ikke ut til å ha hatt stor betydning for adelen i forhold til det rent religiøse om man skal dømme fra de få antydninger til dette i det bevarte kildematerialet. Det eneste jeg har funnet er at Vincens Lunge og svigermoren fru Inger til Austrått skal ha hatt lutherske sympatier. Dette kommer frem fra et klagebrev folket i Sogn sendte til erkebiskopen i 1531.¹⁵⁵ Det kan likevel ikke utelukkes at klagerne har vektlagt dette i brevet som et virkemiddel overfor den katolske mottakeren. Det som derimot fikk stor betydning for adelen var en serie med økonomiske endringer som reformasjonen medførte.

Med reformasjonen ble bispeembetene avskaffet, og alt av gods og inntekter som lå knyttet til dem, og andre geistlige embeter, kirker og klostre, ble konfiskert og inndratt. Sammen med den katolske kirken forsvant også erkebiskopens rett til å gi våpenbrev og skattefrihet til klientene sine, de såkalte setesveinene. Mange slike klientadelige opprettholdt ikke adelskapet sitt etter 1537. Dette hang hovedsaklig sammen med at de som regel ikke fikk noen len.¹⁵⁶

På bakgrunn av disse endringene har Øystein Rian anslått at den norske adelen etter 1537 ble halvert. Den sank til omlag 100 voksne adelsmenn, noe som tilsvarte ca. 400 individer.¹⁵⁷ Tor Weidling anslo, slik vi så i forrige kapittel, adelen til 150-200 menn, hvorav 50 setesveiner, på begynnelsen av 1500-tallet.¹⁵⁸ Det gir en lignende utregning som Rian, i beste fall noe høyere. Samtidig har Rian anslått den norske befolkningen i første halvdel av 1500-tallet til omlag 200.000 mennesker. Det tilsvarer en andel av adelige i befolkningen på 0,2 prosent. Til sammenligning har han beregnet antallet adelige i Danmark etter 1536 til 3000 individer av en totalbefolkning på 600.000, altså 0,5 prosent.¹⁵⁹ Som nevnt i forrige kapittel kom Weidling frem til samme andel for Danmark rundt reformasjonen.¹⁶⁰

Sammenlignet med begynnelsen på århundret hadde følgelig andelen av adelige i Norge etter 1537 halvert seg. Reduksjonen skjedde hovedsaklig i den lavadelige delen av standen, særlig i form av klientadel tilknyttet den katolske kirken. Andelen til mellom- og toppsjiktet i adelen burde dermed ha økt, uten at jeg har funnet noen beregninger på det. Regjeringstiden til Kristian 3. fungerte dessuten som en stabiliseringsperiode for de som var

¹⁵⁵ Rian 1995 s. 46

¹⁵⁶ Rian 1995 s. 75, Rian 1997 s. 34 og Moseng m.fl. 2003 s. 101

¹⁵⁷ Rian 1995 s. 75 og Rian 1997 s. 34

¹⁵⁸ Weidling 1998b s. 477

¹⁵⁹ Rian 1997 s. 30, 34

¹⁶⁰ Weidling 1998a s. 33

igjen, siden færre risikerte å bli drept i krig.¹⁶¹ I tillegg har jeg funnet noen nyadlinger i Norge under Kristian 3: Nils Lauritssøn Lystrup og den senere norske kansleren Oluf Kalips.¹⁶² Dessuten fikk Eggert Hanssøn bekreftet farfarens adelsbrev fra kong Hans regjeringstid.¹⁶³

3.2.3. Økonomiske endringer som følge av reformasjonen

Av økonomiske endringer slo følgene av reformasjonen begge veier. På den ene siden forsvant en viktig alternativ livsvei for adelen ved tapet av lukrative geistlige embeter. Særlig hadde disse vært en mulighet for yngre sønner, eller adelsmenn med lite jordegods, for å opprettholde en standsmessig inntekt. Inntektene fra de høyere stillingene hadde vært betydelige, men heretter ble disse lønnet av staten, av og til så lavt at det gikk utover embetsutøvelsen. Selv om det var vanlig at lensherrer kunne få innsatt sine klienter i lavere embeter, var ikke dette lenger noen attraktivt alternativ. Følgelig ble det slutt på at adelig ungdom gjennomførte teologiske studier utover den grunnleggende innføringen som inngikk i utdannelsen.¹⁶⁴

Adelsfamiliene tjente likevel på reformasjonen ved at de kunne ta tilbake gods gitt til kirker og klostre som sjelemessegods, og de fikk muligheten til å motta tidligere kirke og klostergods i forleninger. Den norske adelen vant ifølge Rian ofte frem med krav om å få tilbake slikt sjelemessegods.¹⁶⁵ Som jeg skal komme tilbake til i underkapittel 3.5, eksisterer det ikke mange bevarte dokumentasjoner på at adelen fikk utløst jordegods på 1500-tallet, verken etter kirkelige institusjoner eller kronen. Hadde prosessen vært raskt gjennomført etter 1537 skulle heller ikke kravene ha dukket opp i adelens petisjon i 1548. Omfanget av denne tilbakeføringen er følgelig noe uklar. På den andre siden kan flere av punktene i "tenkeseddelen" Kristian 3. ga prins Fredrik i 1548 indikere at adelen kjøpte opp en god del bondegods etter 1537, tildels i strid med lovverket.

Med de allerede nevnte inndragelsene og konfiskasjonene økte kronen følgelig jordverdien sin i Norge fra omtrent sju til omlag 50 prosent. Av dette var ca. 30 prosent direkte under sentralmyndighetene, mens det øvrige fortsatt lå under presteembeter, sognekirker, skoler, hospitaler. Kongen var likevel blitt øverste herre også over dette, så det kan kalles lokalt krongods.¹⁶⁶ Det var altså mer jordegods tilgjengelig på "lensmarkedet," siden kongen måtte ha lensherrer til å ta seg av oppsynet og driften av lenene lokalt. Likevel

¹⁶¹ Rian 1995 s. 114

¹⁶² NRR I s. 115-116, 123

¹⁶³ NRR I s. 130

¹⁶⁴ Rian 1997 s. 151, 153-154, 158

¹⁶⁵ Rian 1995 s. 38

¹⁶⁶ Rian 1995 s. 38

var det bare omlag 50 len i Norge rundt 1540 og 350 i Danmark. I likhet med Danmark var det også i Norge flere adelsmenn enn det var len, slik at ikke alle nådde opp i kampen om lenene.¹⁶⁷

Selv om reformasjonen i teorien ga adelen noen større inntektsmuligheter i form av jord og len, var det ikke alle som fikk ta del i disse, noe nedgangen i antallet adelige indikerer. Kildene viser heller ingen stor aktivitet på tilbakeføring av jordegaver, noe som kan forklare punktene i adelens petisjon fra 1548 som går på dette.¹⁶⁸

Omveltningene etter 1537 rammet adelen som stand hardt, de ble betraktelig redusert og mistet sin politiske lederrolle i Norge. Utestengingen fra statsledelsen var den alvorligste følgen, men de forsvant ikke som gruppe. Økonomisk åpnet det seg flere muligheter ved at mer jordegods ble tilgjengelig i form av forleninger, men konkurransen var fortsatt svært hard, og jordegods alene kunne neppe opprettholde adelen på lengre sikt. Weidling har vist at adelen som svar på økonomiske utfordringer aktivt gikk inn i nye næringer, som sagbruk og sildehandel.¹⁶⁹ Som vi skal se inneholdt adelens petisjon fra 1548 flere punkter som forsøkte å adressere utfordringer knyttet til endringene etter 1537.

3.3. Hyllingen i Oslo 1548

27. og 29. september 1547 sendte kong Kristian 3. brev til undersåttene og lensmennene nordafjells og sønnafjells i Norge.¹⁷⁰ I disse erklærte han at han personlig aktet å komme til Oslo 24. juni året etter for å:

[...] ther lade os suerrie och hylle af meninge Norigis rigis indbøger, adel, kjøpstidtsmend, bønder oc meninge almue epther Norigis rigis gamelle schich och ther paa nogen tid at forbide at hielpe hver mand, fattige oc righ, loug oc reth epther Norigis loug.[...] ¹⁷¹

Alle lensmenn og adelige ble bedt om å møte personlig, likså lagmennene. Fire aktede menn skulle stille som representanter for bønder og kjøpmenn fra hvert fogderi/len og medbringe fullmakter fra de øvrige. Samtidig ble det innkrevd en gjengjerd som skulle fremskaffes dels i varer, dels i sølv.¹⁷²

Kristian ble forhindret fra å møte, og tenkte da først å la seg representere av noen danske riksråder. Han sendt daværende rikshovmester Eske Bille brev om dette og ba om hans

¹⁶⁷ Rian 1997 s. 111, 119

¹⁶⁸ Akts I s. 18-19

¹⁶⁹ Se Weidling 1998a s. 303-354

¹⁷⁰ Akts I s. 1-5, NRR I s. 97-98

¹⁷¹ Akts I s. 2

¹⁷² NRR I s. 97-98, Akts I s. 1(I den opprinnelige teksten brukes uttrykket "fylke", dog er det mest sannsynlig ment fogderi eller len siden fylke ikke fantes som administrativ enhet i Norge i 1548).

synspunkter.¹⁷³ Eske Bille var tidligere høvedsmann på Bergenhus og norsk riksråd, og hadde fått omfattende kunnskap til nordmenn og norske forhold. Ifølge Kristian 3. egne ord var han den som "best [kjente] landets leilighet".¹⁷⁴ Eske Billes svarbrev er ukjent, men ut fra innholdet i det neste brevet kongen skrev to dager etter det første, må Eske Bille ha gitt uttrykk for at det ville såre nordmennene og svekke oppslutningen om Kristian 3. som konge i Norge. Han rådet sannsynligvis kongen til heller å la 14 år gamle prins Fredrik lede hyllingsdelegasjonen.¹⁷⁵ Etter Eske Billes råd bestemte kongen seg for å sende prinsen for å motta hyllingen av seg og ham selv.

15. juni ble det utstedt hyllingsbrev og herredagsbrev hvor blant annet dette ble offentliggjort for Norges innbyggere.¹⁷⁶ Sammen med et følge bestående av tre danske riksråder, Klaus Bille, Anders Bille og Knud Rud som samtidig fungerte som kongens kommissærer, 29 øvrige adelige og deres bevæpnede menn, dro prinsen til Norge.¹⁷⁷

Hyllingen ble noe forsinket og fant først sted 19.juli. Stendene svor kongen og tronfølgeren lydighet og troskap, og Fredrik svor på egne og kongens vegne å holde nordmennene ved Norges lov. Før og etter hyllingen ble det avholdt herredager, og det var i denne anledning adelen og lagmennene la frem sin felles petisjon med ønske om privilegier, lovendringer og rettigheter.¹⁷⁸

3.3.1. Kongehyllingens politiske funksjon

Hvorfor ventet Kristian 3. helt til 1548 med å få i stand en norsk kongehylling, og hvorfor tok han seg i det hele tatt bryet med å gjennomføre den? Han hadde jo sittet på tronen i elleve år og det var ingen som truet styret hans.

Kristian 3. hadde i årene etter 1537 ønsket å få i stand en norsk hylling, men dette lot seg ikke gjøre av flere årsaker. For det første var ikke uenigheten om arveretten til Norge avklart med Kristian 2. og hans arvinger, og Kristian 3. hadde dessuten en pågående strid med den keiseren som støttet den fengslede Kristian 2. Denne støtten trakk keiseren først i Speyertraktaten fra 1544 og anerkjente dermed Kristian 3. som dansk-norsk konge. To år etter ga så Kristian 2. avkall på retten til den danske og den norske kronen for seg og sin ætt, til

¹⁷³ Akts I s. 6

¹⁷⁴ Moseng m.fl. 2003 s. 146

¹⁷⁵ Akts I s. 7, Rian 1997 s. 72

¹⁷⁶ NRR I s. 108-109

¹⁷⁷ Rian 1997 s. 72, Akts I s. 1

¹⁷⁸ Akts I s. 1-2

fordel for Kristian 3. og hans ætt. Hindringene for en norsk hylling var dermed ryddet unna og kongen kunne begynne planleggingen.¹⁷⁹

Kristian 3.s ønske om å gjennomføre kongehyllingen var antagelig på grunn av dens viktige politiske funksjon. Kongens bevisste bruk av den, antagelig i samråd med rådgivere som Eske Bille, tyder på at han ønsket å legitimere og styrke sin posisjon som norsk konge etter 1537 overfor nordmennene. Dette ønsket han å oppnå ved å spille på innbyggernes politiske lojalitet til og identifisering med Norge og Norges krone, og ved å fremstille seg selv som en norsk konge. Han ville dermed representere en kontinuitet for det norske arvekongedømmet, heller enn å fremstå som en dansk konge som krevde den norske befolkningens troskap.¹⁸⁰

Kongehyllingen var folkets formelle samtykke av riksrådets kongevalg, samtidig som kongen på sin side mottok eden fra adelen, lagmennene og folkets representanter som erklærte seg lydige mot ham. For Kristian 3. ser det dessuten ut til å ha vært viktig å bygge på tanken om at Norge fortsatt var et rike. Ingen kunngjøringer forut for, eller selve utformingen av seremonien, ga uttrykk for at Norge var blitt en dansk provins og at nordmennene skulle hylle kongen som danske undersåtter. Tvert imot fremhevet man landets egen lov, rett og politiske kultur, hyllingen ble den norske halvdel av en todelt hylling av den dansk-norske kongen.¹⁸¹

Nettopp ved å fremheve norsk lov, rett og sedvane grep kongen til det viktigste virkemidlet for å legitimere sitt styre, nemlig å opprettholde av St. Olavs lov, Landsloven. Norge og nordmennenes identitet og tradisjon var sterkt knyttet til landsloven, og ved å garantere for at denne kom til å bli opprettholdt og fulgt, skapte kongen større aksept for, og tillit til sitt styre. Han bidro samtidig til å opprettholde eksistensen av nordmennenes fellesskapsfølelse og identitet.¹⁸²

Det var altså et strategisk viktig trekk av Kristian 3. å gjennomføre den norske hyllingen i 1548, både for sin egen og sønnens del. Hyllingen legitimerte Kristian 3. og hans regjering som norsk konge, samtidig som kongens løfte om opprettholdelsen av norsk lov og rett var tillitsvekkende og ga løfter om kontinuitet i styret av landet.

3.3.2. Tenkeseddelen fra kong Kristian 3. til prins Fredrik

Da Kristian 3. selv ble forhindret fra å møte i Oslo og i stedet sendte sønnen, prins Fredrik, i

¹⁷⁹ Johnsen 1906 s. 84

¹⁸⁰ Opsahl 2002 s. 107

¹⁸¹ Opsahl 2002 s. 108

¹⁸² Opsahl 2002 s. 111, Moseng m.fl. 2003 s. 146-147

sitt sted, skrev han en såkalt "tenkeseddel" som inneholdt nøye beskrivelser om hva han skulle gjøre, hvem han skulle rådføre seg med og mer konkret hvilke saker han skulle drøfte med lagmennene.¹⁸³ Dette var i og for seg ikke noe nytt fenomen, en lignende instruks kjenner vi til for kong Eriks hyllingsreise til Norge i 1405, som han fikk av dronning Margrete.¹⁸⁴ Kristian 3. brukte også tenkesedler ved andre anledninger, som de han sendte til hovedlensmennene i 1558.¹⁸⁵ Av interesse for denne oppgaven er hva tenkeseddelen prins Fredrik fikk i 1548 inneholdt, og i hvilken grad kongens instruksjon ble fulgt. Særlig gjelder dette punktet som angår tildeling av friheter og privilegier til adelen.

I punkt fem ba Kristian 3. Fredrik, i tilfelle nordmennene ba om noen friheter eller privilegier, om å vise dem det brevet han og han selv hadde beseglet.¹⁸⁶ Om de skulle be om ytterligere friheter, skulle han gjenta løftet om å holde Norges rikes innbyggere ved St. Olavs og Norges rikes lov, og det skulle være frihet nok.¹⁸⁷ Kongen skriver videre at han ikke antok at innbyggerne kom til å kreve noen privilegier utover Norges lov, og han hadde dermed heller ingen videre befalninger til Fredrik. Men han skriver, at:

[...]tykkis Norgis riges adell et cetera nogett widere att søge hoesz kongelige maiestat thaa mue the wdsckicke nogere theris fuldmectighe til kongelige maiestat. Thaa will for[.]meltte hogborne fyrste h[er] Frederick met hans na[ades] raadtt wd[t] alle maade handle wide oc ramme [theris] gaffuen oc besthe som [een] christenn fyrste bør at gjøre.¹⁸⁸

Han ba med dette at adelen måtte sende noe fullmektige til ham selv, dersom de ønsket noen privilegier. Han ba altså ikke Fredrik om å avvise noen krav fra adelen, selv om han ba ham vise til lov og rett om andre ønsket noe. Men om han i utgangspunktet var åpen for å innvilge noen av kravene vites ikke. Antagelig ville han selv ha full kontroll på hva adelen søkt på, og hva som eventuelt ble innvilget.

Av de øvrige punktene i seddelen er det verdt å merke seg punkt 15. som gikk ut på å bevare kronens rettighet i henhold til Norges lov, i de situasjonene lensmenn eller adel kjøpte jordegods fra bøndene. Det var ikke uvanlig at lensherrer trosset forbudet mot å utnytte sin stilling til å øke sitt privat jordegods ved å kjøpe land fra bøndene i lenet. Et slikt tilfelle er Peder Hanssøn Litle, hvor Kristian 3. fremmet sak mot arvingene.¹⁸⁹ Hovedformålet med å forhindre slikt kjøp og salg var å bevare inntekten fra krongodsene.

¹⁸³ DN XXII nr. 466

¹⁸⁴ Moseng m.fl. 2007 s. 338

¹⁸⁵ NRR I s. 235-236

¹⁸⁶ NRR I s. 108-109

¹⁸⁷ DN XXII nr. 466

¹⁸⁸ DN XXII nr. 466

¹⁸⁹ Rian 1995 s. 117

Ble så instruksene i denne tenkeseddelen overholdt? Vi vet at Fredrik bekreftet og fornyet flere eksisterende privilegier under hyllingen i Oslo, noe som ikke var i strid med innholdet i instruksene. Disse privilegiene var blant annet oppdalsbøndenes, Oslo bys, Østerdalen, Kongshelles og allmuen i Sandsværs privilegier.¹⁹⁰ Det skjedde likevel oftest med det forbehold at kongen samtykket i disse. Det finnes derimot et senere svarbrev til bøndene i Marker, som indikerer at Fredrik har gitt privilegier utover det som Kristian 3. instruerte ham ved hyllingen.¹⁹¹ Brevet besvarte en klage bøndenes utsending hadde lagt frem for kongen, om at de følte seg besværet og ikke ville holde den fôringen de hittil hadde ytt. De hadde videre påberopt seg noen privilegier som hertug Fredrik skulle ha bevilget og samtykket i Oslo. Kongen svarte at han hadde undersøkt de påståtte privilegiene, samt Norges lov og kommet frem til at de skulle fortsette å holde fôringen. Dette fordi de fra gammelt av var pliktige til å utruste langskip og stille leidang hvert tredje år, noe som var dem til større tyngde.

Det ser ut som om Fredrik ga dem et unntak for denne fôringen, det er neppe trolig at bøndene ville påberope seg dette om det ikke var tilfellet. Det opprinnelige privilegiet er ikke kjent, og vi vet ikke om Fredrik har hatt med det forbehold at kongen godkjente privilegiet, som i lignende bekreftelser. Uansett indikerer det at Fredrik og kretsen av rådgivere kunne ha gått med på å tildele privilegier utover det som tenkeseddelen tilsa, selv om kongen i siste instans kunne nekte å godkjenne disse. Hvordan forholdt de seg så til adelens ønske om privilegier?

3.3.3. Adelens petisjon

Adelen og lagmennene sendte en felles petisjon sommeren 1548, datert en gang etter 12. juli.¹⁹² To utgaver av petisjonen er trykt i DN. I bind VIII er dokumentet feilaktig datert til 1529, og randnotatene tillegges hertug Kristian(Kristian 3.).¹⁹³ I bind XII er ikke notatene i margen transkribert i det hele tatt, og punkt ti i petisjonen er heller ikke tatt med, mulig fordi dette er skrevet på etter at petisjonen egentlig var ferdig.¹⁹⁴

Petisjonen var adressert til den "utvalgte kong Fredrik", og besto av ti punkter. Den ble behandlet av prinsen og kommissærene, og har flere notater påskrevet i margen med annen hånd. Det er noe usikkert hvem som har skrevet disse. Tor Weidling tolker det slik at disse er

¹⁹⁰ DN I nr. 1110, DN III nr. 1166, DN VI nr. 769, 770, DN XXI nr. 927

¹⁹¹ NRR I s. 116

¹⁹² Akts I s. 17-21

¹⁹³ DN VIII nr. 598, feilaktig oppgitt til året 1529, derav tittelen hertug i stedet for konge

¹⁹⁴ DN XII nr. 624

skrevet av Kristian 3. selv.¹⁹⁵ Det er neppe riktig på grunn av notatenes innhold. De stiller seg klart positive til flere punkter, selv om Kristian 3. aldri innvilget noen av dem. Dessuten innholder kommentaren til det første punktet formuleringen:

Nar thi godemendt udti Norige ville gifve the artieler schriftligen tilkiend, thaa vil f. n. gjerne gifve thet k. mt tilkiende oc forhandle til thet beste.¹⁹⁶

"K. mt" er utvilsom forkortelse for kongelig majestet. "F.n." er litt mer usikker, men jeg vil hevde dette står for "fyrstelig nåde", en tiltaleform som ikke blir brukt om den regjerende monarken i kildematerialet, men om en valgt tronfølger.

Det er vanskelig å finne samtidige eksempler til å støtte påstanden, men i den norske adelen og lagmennesenes hyllingsbrev fra 1582 omtales den utvalgte Kristian 4. som fyrstelig nåde.¹⁹⁷ Et annet eksempel er i forbindelse med Fredrik 3. hylling i 1648 hvor han også blir omtalt som fyrstelig nåde.¹⁹⁸ Jeg er derfor enig med både Johnson og Rian som tillegger notatene til prinsen og/eller kommissærene mens de var i Oslo.¹⁹⁹

Av de ti punktene i petisjonen er det fire som er svært lik krav man kjenner fra forhandlingene i 1513 og 1524. I det første av disse punktene ba de kongen om å la Norges lover, privilegier, friheter m.m. gitt av eldre konger forbli ved makt og ikke forkortes på noe vis. Om endringer skulle gjøres måtte disse skje etter kongens vilje, rådets råd og "[...]met rigens infødde edelinghes vilgie och samtyckie."²⁰⁰ I det andre punktet ba de kongen om å la alle riddere, væpnere, edelinge, frimenn og lagmenn nyte sine eldre friheter og privilegier, og at hver etter sin stand måtte gis en tilbørlig underholdning av kronens gods og len, så de kunne holde folk til kongen og rikets tjeneste. I det tredje punktet ba de at ingen måtte stevnes fra sitt rette lagsogn og de som hadde tiltale til noen om gods eller eiendeler måtte fremsette det i det lagsognet det lå. Og i punkt ni ba de kongen, hvis han ville skrive ut noen skatt eller tyngde, at dette måtte overveies av de herrer og gode menn som kjente norske forhold og ressursene i hver landsdel.²⁰¹

Bare i det første punktet som angår mulige endringer av lover og friheter krever de spesifikt at norske, innfødte edelinge, altså adelige, må få uttrykke sin vilje og gi samtykke til dette. Om man ikke kunne oppnå ytterligere rettigheter, må de i alle fall ha hatt et sterkt ønske om å forhindre at det de hadde, ble innskjerpet eller endret på noen måte. Det var derfor viktig

¹⁹⁵ Weidling 1998a s. 176, 311

¹⁹⁶ Akts I s. 18

¹⁹⁷ Akts III s. 292-293

¹⁹⁸ NRR IX s. 12-13

¹⁹⁹ Johnsen 1906 s. 96, Rian 1997 s. 72

²⁰⁰ Akts I s. 18

²⁰¹ Akts I s. 18-19

at de som skulle behandle punktene hadde kjennskap til norske forhold og til lovverket.

Resten av punktene benytter en mer generell formulering, de var antagelig klar over at de ikke hadde nevneverdige pressmidler overfor regimet etter 1537. Heller ikke punktet om lenene forsøkte å hevde noen fortrinnsrett for norske adelige, innfødt eller inngiftet. Det er forøvrig svært likt formuleringen i konsept a av søknaden som ble skrevet i 1513.²⁰²

Jeg har i motsetning til 1582/1591 ikke funnet noen gode anslag på hvor hyppig, og hvilke typer forleneringer norske adelsmenn oppnådde under Kristian 3.²⁰³ Det er dermed usikkert hvor stor sammenheng det var mellom kravet i petisjonen og kongens praksis. Det er likevel ingenting som tyder på at situasjonen i 1548 skilte seg nevneverdig fra 1582/1591, og norske adelsmenn fikk nok flere forleneringer enn det som tradisjonelt har vært hevdet. Også hovedlen/slott ble tildelt norske adelsmenn. F.eks. var Kristoffer Galle forlent med grenseslottet Lykkå i Blekinge mellom 1545-46, og deretter var han lensherre på Steinvikholm slott.²⁰⁴

Punkt ni er også et gammelt krav, at skattleggingen skulle godkjennes av rikets menn. Riktignok skrev de her de herrer og gode menn som kjenner norske forhold, men de har mest sannsynlig ment den delen av adelen som var bosatt i Norge, og ikke lensmenn som oppholdt seg i Danmark.

Disse gamle kravene er interessant nok de som virker å ha vært de mest akseptable for prinsen og kommissærene, hvis vi skal dømme ut fra randnotatene. Selv om Kristian 3. ikke utstedte noe samlet privilegiebrev, kjenner man heller ingen brev som endret på de eksisterende frihetene og privilegiene. Kommentaren er positiv også i neste punkt, hvor det skrives at de vil forse dem med kronens len "[...]som the tiene kongen oc riget til."²⁰⁵ De stilte seg også positivt til kravet om medbestemmelse i forbindelse med skattlegging, med ordene "Valet et est iustum" - Det er viktig og rettferdig.²⁰⁶

At riksrådene fant dette både viktig og rettmessig, hadde muligens sammenheng med at kongen i håndfestningen fra 1536 hadde forpliktet seg til å innhente riksrådenes samtykke om han ville utskrive landskatt på adelens leilendinger i Danmark.²⁰⁷ Dette er forøvrig i tråd med eldre tankegang fra før 1536/1537. Samtidig uttrykte ikke riksrådene seg på samme vis overfor andre krav som tilsvarte rettigheter de hadde oppnådd, jf. punkt åtte som ba om å nyte

²⁰² DN IX nr. 476[...] forsee Norges riiges raadt oc infødde edlinge efter som recessen inneholler met swodane leenn at det mathe holle folck vtthenn skade ether nade oc riiget tiil bestandt[...]

²⁰³ Se s. 83-84

²⁰⁴ Weidling 1998a s. 106

²⁰⁵ Akts I s. 18

²⁰⁶ Akts I s. 19. Hjelp til oversettelse ved Marek Thue Kretschmer

²⁰⁷ Rian 1997 s. 50

samme friheter om tienden som i Danmark, siden adelen i Danmark fikk tiendefrihet for hovedgårdene sine i 1536.²⁰⁸ Det kunne altså være andre grunner, mulig å forhindre at bøndene ble beskattet for hardt, eller å forsikre at kronen fikk inn så mye inntekter som mulig.

I de øvrige seks punktene dukket nye krav opp, hvorav noen var ønsker om lignende privilegier som den danske adelen hadde fått i 1536, som punkt åtte. I resten av punktene ønsket de ellers at det må bli lettere å kjøpe jordegods fra odelsbøndene, i praksis endring av odelslovene, og at adel og lagmenn måtte få skattefrihet på setegårdene og gårder i kjøpstedene. Videre ønsket de at det måtte opprettes et jomfrukloster hvor adelsdøtre kunne settes bort, og at fattige og rike måtte få igjen pantegods som var kommet til kirker og klostre, og annet gods som var gitt eller pantet vekk til geistlige og nå havnet under kronen. Det siste stilte kommissærene seg også positivt til, men forutsatte at adelen selv oppsøkte kongen med sin skrivelse. I de øvrige punktene de kommenterte viste de til "Som hver vil andtsvare fore Gudt," eller, som i forbindelse med endring av odelsloven, til Norges lov: "Efther Norgis logh."²⁰⁹ Prinsen og kommissærene sluttet altså ikke like sterkt opp om de nye kravene.

De fleste av kravene i petisjonen var følgelig myntet på å styrke den norske adelen politisk og økonomisk. Politisk ved å skaffe adelen rett til å påvirke lovgivning og skattleggingen i Norge. Økonomisk ved å øke inntektsgrunnlaget, redusere utgiftene eller forhindre oppstyking av jordegodset. Om ikke alle av kravene i siste innstans ville bli akseptert av kongen, hadde adelen antagelig forventet å få gehør for noen av dem. Kristian 3. unnlot likevel å utstede noen privilegier til den norske adelen, og selv om vi ikke kjenner til noe offisielt avslag, hadde kongen sine årsaker til at han ikke innvilget den norske adelens krav.²¹⁰

3.4. Kristian 3.s avslag

Hvorfor valgte så Kristian 3. å avslå petisjonen fra den norske adelen? Vi har riktignok ikke et offisielt avslag eller begrunnelse fra kong Kristian 3, men vi har en udatert opptegnelse fra presten og humanisten Peder Claussøn Friis som omhandler et par av punktene som det ble søkt om.²¹¹ Dette må tas med forbehold om at Peder Claussøn, som var født i 1545, kan tas som en troverdig kilde til hendelsene i 1548.

Vi vet ikke hva Peder Claussøn baserte skrivet sitt på, han fokuserer på to av punktene som angikk bøndene, i tillegg til noen punkter som ikke dukket opp i adelens petisjon. Det

²⁰⁸ Rian 1997 s. 52

²⁰⁹ Akts I s. 19

²¹⁰ Moseng m.fl. 2003 s. 104

²¹¹ Akts I s. 20

første er punktet omhandler de ønskede endringene i odelsloven, og deretter ønsket om å få tilbake jordegaver fra kirker og klostre. Om odelsloven skriver han at adelen ønsket odelsloven utplanet av lovboka, så de fritt kunne kjøpe bondegods. Bønder som eide jordegods sammen med adelige skulle dessuten være pliktige til å selge sin del til adelen. Det siste står det riktignok ikke i det originale kravet. Peder Claussøn videre skriver at dette var i strid med Norges lov, dermed kunne ikke kongen samtykke i det, og ikke Danmarks råd og lagmenn heller.

At lagmennene ifølge Peder Claussøn skulle hatt motforestillinger virker litt merkelig med tanke på at de selv var med på å utform petisjonen, men at kongen og rådet motsatte seg kravet er i tråd med den originale kommentaren i søknaden. Trolig var det mer av hensyn til bøndernes skattevne til kronen, enn av hensyn til loven. Men et annet poeng er at Kristian 3. hadde forpliktet seg i forbindelse med hyllingen, og fremhevet flere ganger løftet om å holde St. Olavs og Norges lov. En slik drastisk lovendring ville skadet formålet med hyllingen, og i stedet for å videreføre lange tradisjoner og legitimere sitt styre, ville han startet med å bryte den eden han ga til den norske befolkningen. Adelen ønske kom dermed i strid med kongens mål for hyllingen.

Peder Claussøn hevder også at "fruer og jomfruer" dvs. kvinnelige adelige ønsket at moren skulle kunne arve sitt barn for broren, noe som også var i strid med Norges lov. Dette punktet sto ikke i den opprinnelige petisjonen. I det siste punktet Peder Claussøn tar opp om jordegods, skriver han at det ble besluttet at jorder som var bortpantet fra bønder og andre til klostre og kirker, skulle kunne utløses til rette arvinger for den opprinnelige summen og bevis på dette. Jord som derimot var gitt bort i gaver skulle forbli slik, "[...]dog odalsmanden til neste besitting och bygging for landskyld och anden rettighed."²¹² Det kan se ut som om kravet om å få tilbake pantegods i så fall ble akseptert av kongen, men ikke uten kostnader.

Tor Weidling har i sin doktoravhandling gjennomgått den bevarte dokumentasjonen på transaksjoner av jord mellom den norske adel, kronen og kirken etter reformasjonen. I elleve tilfeller (av totalt sju adelsmenn) har han dokumentert at adelen hadde utløst kirkegods i perioden fra 1537 til Kristian 3.s død i 1559. Av disse er de fleste innløsning av altre og vikarier, noe som indikerer at adelen kan ha fått innvilget dette kravet fra petisjonen, særlig siden sju av disse er fra 1548 eller senere. I henhold til adelen opprinnelige krav om å få tilbake gods som var kommet til kronen via kirkelige institusjoner, og ønsket om å makeskifte til seg jord fra kronen og kirken, er det få dokumentasjoner fra Kristian 3. regjeringstid. Bare

²¹² Akts I s. 20

to transaksjoner er registrert fra kronen til adelen i perioden, og begge disse er gaver. I løpet av de neste 100 årene er bare tolv ytterligere overføringer kjent. Av makeskifter i perioden kjenner vi til sju, og bare tre mellom 1548-1559. Det ser ikke ut til å ha hatt stor betydning for adelen om vi skal dømme etter dette. Derimot øker tallet makeskifter fra 1570-tallet, og særlig i perioden 1600-1660.²¹³

Kristian 3. avslag på adelens krav i petisjonen kan begrunnes med at alle kravene på en eller annet måte ville gripe inn i sentralmaktens rettigheter. Kongen så seg verken tjent eller nødt til å gi fra seg politisk makt når han satt i en såpass sterk posisjon som han gjorde i 1548.²¹⁴ Av de økonomiske kravene ville store friheter til adelen, uavhengig om den var norsk eller dansk, redusert skattegrunnlaget og inntektene til statskassen. Sist, men ikke minst, kongen var ikke tjent med å gi adelen privilegier som innebar omfattende brudd med landsloven. På den ene siden ville det redusere de norske bøndenes skatteevne. På den andre siden ville en slik handling direkte undergrave kongens hensikt bak hyllingen, og svekke hans posisjon som norsk monark.

Den norske adelen fikk altså ikke privilegiene de ønsket seg i 1548, men det er kildebelegg som indikerer at de fikk noen innrømmelser under Kristian 3. I en optegnelse fra 1539 fra kongens kanselli over brev som skulle sendes til Norge med Peder Hanssøn Litles dreng Brede Berg, omhandler et av disse brevene "[...]ad kongelig maiestat will giffve adelen nogen fortrøstningh."²¹⁵ Vi vet dessverre ikke nøyaktig hva disse innrømmelsene er, i hvilken sammenheng de ble gitt eller om de faktisk ble utstedt. Et av de andre brevene i samme optegnelse viser at kongen stadfester den ordinansen som herr Truid Ulfstand og herr Claus Bille gjorde uti Norge. Det er liten tvil om at det her er ment recessen som ble utarbeidet samme året i samarbeid med norske lagmenn og adelsmenn. Den omhandlet blant annet åsete, bygsel og jordleie, og en mulighet er at adelen kan ha fått noen innrømmelser i forbindelse med disse forhandlingene.²¹⁶

Ser vi på det øvrige bevarte kildematerialet finner vi ingen nye privilegier, men tre brev med forbud er likevel interessante. I et følgebrev til lensmennene som angår skatten som ble utskrevet i 1545, forbys adelen å hevde skattefritak på andre enn ukedagsmennene som bygger og bor i samme sogn som arvesetegården deres. Dette hadde de ifølge kongen gjort ved tidligere skatteutskrivinger.²¹⁷ Altså hadde de i tillegg til personlig skattefrihet også

²¹³ Weidling 1998a s. 528-533, 536

²¹⁴ Moseng m.fl. 2003 s. 105

²¹⁵ DN XXII nr. 429

²¹⁶ Rian 1995 s. 42

²¹⁷ NRR I s.79-80

skattefrihet på ukedagstjenerne/bøndene direkte under setegårdene sine. I et åpent brev til bøndene fra 1557 forbys alle jordeiere, adelen inkludert, å kreve tredjearsfestning av bøndene.²¹⁸ Denne ble likevel legalisert i 1578, men satt til en lav sum.²¹⁹ Det siste forbudet kom samme året som følge av en klage fra norske kjøpmenn. I et åpent brev til adelen og alle andre jordeiere, forbys disse å tvinge bøndene sine til å selge varene sine bare til dem. Dette var til skade både for kjøpmennene og kjøpstedene, men også kongen som hadde forkjøpsrett på varer i henhold til loven.²²⁰

Skal vi bedømme den norske adelens situasjon under kong Kristian 3.s regjeringstid, oppnådde de ikke noen større privilegier, i alle fall ikke i sammenligning med sine danske standsfeller. Det er likevel spor i kildematerialet som viser at de kan ha oppnådd noe, slik som kilden fra 1539. Det er altså ikke grunnlag for å hevde at Kristian 3. avviste den norske adelen helt. Han sto bare svært sterkt overfor dem, og hadde ingen øyensynlig bruk for en sterk norsk adelsstand innenfor det mer sentraliserte statssystemet etter 1536/1537. Danske adelsmenn fylte mange len i Norge, og rådgivere om norske forhold kunne kongen finne rundt seg i Danmark. Petisjonen adelen overrakte i 1548 ville gripe for mye inn i sentralmakten i forhold til hva kongen tjente på det. Etter at Kristian 3. hadde fjernet alle hindre for sin regjeringsutøvelse gjennom Norgesparagrafen og avviklingen av det norske riksrådet, ville en politisk og økonomisk stimulering av den norske adelen bare bidratt til å gjenoppbygge et slik element i riket. Han valgte derfor å avslå de norske ønskene om privilegier og rettigheter, og fortsatte i stedet å samarbeide med det danske riksrådet i riksstyret.

²¹⁸ NRR I s. 209

²¹⁹ Rian 1997 s. 182

²²⁰ NRR I s. 226

4. 1582: Det norske standsprivilegiet

4.1. Innledning

I dette kapitlet vil jeg benytte funnene fra tredje og femte kapittel til å analysere innholdet i den norske adelens privilegiebrev fra 1582. Det første spørsmålet er om innholdet i privilegiebrevet var viktige innrømmelser, eller om de var av en mer illusorisk karakter. Videre vil jeg diskutere i hvilken grad privilegiebrevet kan betegnes som definerende for den norske adelsstanden, slik det rådende synet hevder.

Det andre spørsmålet er hva som var Fredrik 2.s motivasjon for å utstede privilegiebrevet og om møtet i Oslo innebar en reell forhandlingssituasjon for den norske adelen. For å besvare dette må jeg først redegjøre for, og drøfte hvordan Fredrik 2.s politikk påvirket forholdet hans til den norske adelen, fra han besteg tronen i 1559 frem mot forhandlingene i 1582.

4.2. Fredrik 2.s politikk og forholdet til den norske adelen

Fredrik 2. ble konge da faren Kristian 3. døde i 1559. Med Fredrik 2. kom det også til et klimaskifte i retning av en mer offensiv utenriks- og innenrikspolitikk. Det var beskrivende at den unge kongen deltok i erobringen av Ditmarsken i Nord-Tyskland, uten riksrådets samtykke, alt før forhandlingene om håndfestningen hadde funnet sted. I motsetning til Fredrik 2. hadde Kristian 3. motsatt seg dette tiltaket fra de to andre slesvig-holsteinske hertugene. Etter grevfeiden og sikringen av Norge, hadde Kristian 3. ført en forsiktig utenrikspolitikk og måteholden skattepolitikk, så snart gjelda var nedbetalt. Fredrik 2. slo derimot inn på en dristigere politikk og som en følge av dette skrudde han også opp skattetrykket.²²¹

Til tross for at Fredrik 2. var både valgt og hyllet, måtte han igjennom reelle forhandlinger om håndfestningen med riksrådet. Oppsummert oppnådde råd og adel mest i håndfestningen. Fredrik 2. sto svakt i 1559 siden han var ungar og barnløs, følgelig klarte han ikke å avgrense rådets valgrett i fremtiden, slik faren hadde, og heller ikke å bestemme prosedyrer for hvordan valget skulle utføres hvis han ikke fikk noen sønn. Men som så mange konger og deres håndfestninger før ham, var også situasjonen i 1559 bare et øyeblikksfoto av maktforholdet da håndfestningen ble beseglet. I ettertiden distanserte Fredrik 2. seg mer og mer fra bestemmelsene, og stilte rådet overfor fullbyrdete kjensgjerninger i

²²¹ Rian 1995 s. 65, Rian 1997 s. 61, 90

utenrikspolitikken. Samtidig undergravde han opposisjonen ved å utnevne lojale menn i råd, embeter og viktige lensstillinger.²²²

Året etter at Fredrik 2. besteg tronen i Danmark og Norge, døde svenske kong Gustav Eriksson Vasa. Han ble etterfulgt av Erik 14. Også i dette tilfellet ble en monark med en forsiktig utenrikspolitikk etterfulgt av en med langt større ambisjoner. Både Fredrik 2. og Erik 14. var begge oppdratt i en adelig krigskultur som tilnærmet glorifiserte krigen. Begge kunne ha øynet muligheten en militær styrkeprøve kunne gi av ære og til å sette seg i politisk respekt. Begge monarkene var dessuten lydøre for den gamle fiendtligheten som eksisterte imellom dansk og svensk elite, både i hoffkulturen og i litterære tekster. Uten at jeg skal gå igjennom hendelsesløpet i detalj, var resultatet etter noen år med motstridende ambisjoner i Østersjøen, bevisst politikk, utilsiktede hendelser og nedarvet fiendtlighet utbruddet av den nordiske sjuårskrigen i 1563.²²³

Av hendelser under Fredrik 2. regjeringstid som kan ha påvirket hans forhold til den norske adelen, må sjuårskrigen(1563-1570) ha vært den viktigste, fordi krigshandlingene først og fremst rammet Norge og nordmennene. Fredrik 2. ønsket å føre krigen uavhengig av sine egne undersåtter og hyrte inn 25.000 leiesoldater. Dette kunne han gjøre siden han i motsetning til Erik 14. hadde adgang til det tyske vervemarkedet via sine allianser. I tillegg hadde han den adelige rosstjenesten. Men leiesoldatene viste seg raskt å bli kostbare, ved starten på krigen kostet de 150.000 daler i måneden, tilsvarende ett års statsinntekter. Ikke lot det seg gjøre å la hæren livnære seg av plyndringer heller, det var de svenske områdene alt for ressursfattige til. Resultatet var at norske og danske skattebetalere måtte finansiere leiesoldatene.²²⁴

Erik 14. kunne derimot dra nytte av det militærvesenet faren hadde organisert som baserte seg på rekruttering av bønder. Dette var langt billigere, og siden krigen innebar få regulære slag, men mange plyndringer, var de svenske bondesoldatene likeså effektive som Fredrik 2.s leietropper.²²⁵

Under Fredrik 2. regjeringstid 1559-1588 ble det utskrevet ni riksomfattende ekstraskatter i Norge. Åtte av disse ble utskrevet i perioden 1559-1576, rett før, under og etter sjuårskrigen. I tillegg kom et ukjent antall lokale bondeskatter og regionale skatter til krigsinnsats i samme periode. Tiltross for at Danmark ble hardere skattlagt med 44 riksomfattende skatter under samme konge, var det en stor økning i skatteytelsene i Norge

²²² Rian 1995 s. 65, Rian 1997 s. 61-63

²²³ Rian 1995 s. 65, Rian 1997 s. 86-92, Moseng m.fl. 2003 s. 176

²²⁴ Rian 1995 s. 65, 71 Rian 1997 s. 93

²²⁵ Rian 1997 s. 93-94

sammenlignet med de totalt fem eller seks ekstraskattene som ble skrevet ut under kong Kristian 3.s regjeringstid. Det ble hyppige klager på det høye skattetrykket herredagene.²²⁶

For den norske adelen må ekstraskattene ha vært et irritasjonsmoment. Selv om de hadde personlig skattefrihet, rammet de ekstra bondeskattene også dem via bøndene deres. Adelsbøndene var også omfattet av disse skattekravene. Dette redusert igjen mengden adelen kunne få av bøndene til egen lomme, selv om de økte presset. I tillegg måtte også norske adelsmenn delta i krigsinnsatsen i kraft av sin stand. Kildene sier lite om norske adelsmenns innsats i denne tjenesten, men de var neppe mer begeistret enn sine danske standsfeller som snudde hestene og drog hjem da de gikk lei.²²⁷

Kongen og riksrådet begynte dessuten å forhandle frem lån og skatteytelser fra adelen både i Norge og Danmark. Jeg har i NRR funnet dokumentasjon på minst fem slike forhandlinger i perioden 1563-1569 som angår den norske adelen. I 1563 og 1564 ble Kristian Munk pålagt å forhandle om lån fra blant annet adelen i lenet sitt.²²⁸ I 1564 var årsaken oppgitt å være gjenerobringen av Trøndelag. I 1566 gjaldt det skatt på fritt gods, lik en avtale kongen hadde gjort med den danske adelen.²²⁹ Forhandlingen i 1568 gjaldt det en tredjepening av gods og forleneringer.²³⁰ Begge disse to forhandlingene ser ut til å gjelde hele den norske adelen. Den siste forhandlingen fra 1569 gjaldt igjen bare Akershus, men kan ha vært del av en landsomfattende ordning siden kongen skrev at en lignende avtale var gjort i Danmark. Her gjaldt avtalen 1/3 av den totale rente fra alle med fritt gods.²³¹

Krigstjeneste, skattlegging av egne bønder og ekstraskatter til kongen fra egen lomme. Påvirket dette lojaliteten den norske adelen hadde til Fredrik 2.? Bevarte brev fra danske adelsmenn viser at de gjennomgående var lite begeistret for å måtte delta i krigen. Vi har dessverre ingen bevarte fra norske adelsmenn, men det er nærliggende å tro at de delte denne oppfatningen, selv om det sikkert fantes unntak. Krigstjeneste var tross alt en karrieremulighet.²³²

I 1564 inntok svenskene store deler av Trøndelag, også Steinvikholm festning som raskt overga seg. Svenskene skal dels ha blitt hilst velkomne av borgere og medlemmer av domkapitlet som var motstandere av den danske styret i Norge. Bønder og allmue bøyde stort sett av for de som hadde makten, men flere støttet åpenbart svenskene. Det høye skattepresset

²²⁶ Rian 1997 s. 136-137

²²⁷ Rian 1997 s. 96

²²⁸ NRR I s. 381 (lignende krav om forhandlinger kan ha blitt sendt Erik Rosenkrantz, se brev side 385-386), 401-402

²²⁹ NRR I s. 535

²³⁰ NRR I s. 587

²³¹ NRR I s. 630-631, Rian 1997 s. 96

²³² Rian 1997 s. 96

under Fredrik 2. kan ha bidratt til det. En stor del av innbyggerne hyllet i alle fall Erik 14. som sin arvekonge. Okkupasjonen ble riktignok ikke lang, alt i juni var landet gjenerobret. Svenskene fikk befolkningen imot seg ved at de krevde skyhøye skatter og dømte etter svensk lov.²³³

Hvordan forholdt adelen seg? I forbindelse med gjenerobringen av Trøndelag eksisterer det en instruks til Herluf Skave m.fl. hvor de ble bedt om å ta alle adelsmenn i Norge som hadde gått over til svenskene til fange, og sende dem til København.²³⁴ Tre av adelsmennene er navngitt: Evert Bild, Peder Pederssøn og Axel Gyntelberg. Disse hadde ikke bare oppgitt Steinvikholm, men gått over til fienden. Instruksen begrenser seg ikke til disse, men viser at det er snakk om flere adelsmenn. Vi kjenner derimot ingen samtidig instruks om å ta borgere og andre som hadde gått over til svenskene til fange, ikke før Erik Rosenkrantz måneden etter fikk instruks om hvordan han skulle forholde seg til, og straffe disse.²³⁵

Kongen prioriterte tydeligvis å få fengslet og straffet adelsmennene. Det kan indikere at kongen anså adelsmennene som et reelt problem hvis de hadde sverget troskap til svenskekongen. En allianse med svenskene kunne gi de norske adelsmennene ressurser og militær støtte, mens svenskene ville få viktige lokale støttespillere som kjente norske forhold. Dette kunne åpne for at Norge gikk tapt og i stedet allierte seg med Sverige. Instruksen kan tolkes slik at et betydelig antall adelige i Trøndelag hadde sverget troskap til svenskene. I det minste kan det ha vært inntrykket man hadde ved hoffet. På den andre side viser ikke instruksen om de i så fall gjorde dette frivillig eller ved tvang. Åpenheten i instruksen indikerer på den andre siden at kongen ikke hadde full oversikt over situasjonen, eller hvem som hadde sverget troskap til hvem. At sakene ble utsatt og glemt, peker i samme retningen. Det var neppe så alvorlig som instruksen først ga inntrykk av. Dessuten var kongens prioritet å få ned misstemningen i landet. Han hadde fortsatt en krig å føre.²³⁶

En annen kilde som kanskje kan si noe om de norske adelsmennenes lojalitet er brevskrivningen til Enno Brandrøk, sønn av Kristoffer Trondsson Rustung som hadde vært høvedsmannen til Olav Engelbrektsson. Enno Brandrøk hadde selv norsk adelskap og flere års bakgrunn som leiesoldat i Europa før syvårskrigen brøt ut. Ved krigsutbruddet tok han først dansk tjeneste, før han dukket opp ved det svenske hoffet januar 1567. Enno Brandrøk ga Erik 14. inntrykk av at nordmennene ville ta imot de svenske troppene som befriere fra danskens åk. Dessuten skrev han flere eggende brev til norske adelsmenn hvor han oppfordret dem til å

²³³ Rian 1995 s. 67-69, Moseng m.fl. 2003 s. 177-179

²³⁴ NRR I s. 416

²³⁵ NRR I s. 418-422

²³⁶ Rian 1995 s. 70

slutte seg til kong Erik 14. Han hevdet Fredrik 2. helst ville utrydde den norske adelen, og at norske adelsmenn derfor burde slå i hjel så mange dansker som de kunne.²³⁷

Norske historikere har hovedsaklig avvist Ennos påstand om politisk misnøye i Norge. Dette på grunn av Ennos person og livsførsel, og det faktum at brevene ikke resulterte i noe opprør. Unntaket er Moseng m.fl. som påpeker at det ikke var noen enkeltstående adelsmann eller gruppering i Norge som var i stand til å gjennomføre et slikt større opprør. Og nettopp her mener jeg de har et viktig poeng. Selv om det ikke brøt ut et opprør basert på politisk misnøye, betyr det ikke at den ikke var der.²³⁸

Selv om han ikke nevner adelen, påpeker også Rian at det ved krigens slutt var utbredt misnøye i Norge etter påkjeningene den hadde medført, særlig med skattene og de økonomiske tapene.²³⁹ Dette skjerpet den alt eksisterende misnøyen etter 1537, hvor tapet av et innenlandsk politisk system hadde forårsaket ringvirkninger i hele samfunnet. Til tross for at det ikke kan utelukkes, finner jeg det lite sannsynlig at Enno Brandrøk i 1567 skrev brevene i håp om at han tilfeldigvis kunne få gehør hos de adelige mottakerne. En viss misnøye må også ha eksistert blant adelen, og byrdene etter fire år med krigføring bidro nok til å gjøre den sterkere. Det var dette Enno prøvde å spille på. Det er derimot uvisst om misnøyen var hovedsaklig lokalt orientert, eller utbredt i større deler av adelen.

Sjuårskrigen med alle byrdene den medførte ble godt husket av den norske adelen. Som jeg kommer nærmere innpå i neste kapitel, var begrunnelsen for den norske adelens ønske om å tildeles kronens len i 1591, alt det onde de og deres foreldre hadde lidd under den foregagne feide 20-25 år tidligere, herunder plyndringer, avbrenninger av gods og gårder m.m. Det er derfor svært sannsynlig at lignende argumenter ble brukt i en eller annen forbindelse med petisjonen i 1582.

4.3. Adelsmøtet i Oslo 25. Januar 1582

28. september 1581 ble menig adel og lagmenn i Norge bedt om å innfinne seg i egen person i Oslo 25. januar det påfølgende året. Kongens begrunnelse var at han "hadde noe å gi tilkjenne som angikk dem selv og riket."²⁴⁰ 30. desember ble det så sendt en instruks til kongens kansler Niels Kaas og riksrådene Kristoffer von Dohna og Hak Ulfstand, som skulle handle på kongens vegne.²⁴¹

²³⁷ Rian 1995 s. 69, Moseng m.fl. 2003 s. 179

²³⁸ Moseng m.fl. 2003 s. 179

²³⁹ Rian 1995 s. 45

²⁴⁰ NRR II. s. 428

²⁴¹ NRR II. s. 437

I instruksen ba kongen dem informere forsamlingen at det danske riksrådet hadde valgt hans femårige sønn Kristian til konge i Danmark og Norge etter farens død. De hadde dessuten forpliktet seg til å hylle ham. Kongen ønsket at den norske forsamlingen skulle samtykke i valget, og forplikte seg til å hylle Kristian lik det den danske adelen hadde gjort. Dette ba kongen skulle skje ved brev og segl. Deretter skulle utsendingene overgi de tilstedeværende et kongelig skriv som garanterte at verken deres adelige friheter eller retten til å bli holdt ved Norges lov ville bli skadet av denne forpliktelsen. Utsendingene skulle dessuten holde rettering, ta imot saker og klager til kongen, og besikte fem festningsanlegg.

Møtet fant sted som avtalt, og kongen fikk den skriftlige forpliktelsen, underskrevet og beseglet av 46 adelsmenn og lagmenn.²⁴² En lagmann, Kristoffer Grøn, unnlot å møte opp, og ble avsatt fra vervet sitt. I brevene kommer det frem at han ikke hadde hatt gyldig grunn til frafall.²⁴³ Samtidig med møtet ble det også avholdt en herredag, hvor det ble levert flere klager til kongen fra bønder og borgere.²⁴⁴

I forbindelse med adelsmøtet sendte adelen inn en petisjon til kongen med artikler og klager. Dette kommer frem av det svaret de fikk 14. februar 1582, hvor det vises til denne innsendte begjæringen fra den norske adelen.²⁴⁵ Selve innholdet i denne petisjonen er ukjent, men svaret fra kongen inneholder ti punkter som de får innvilget. Det er usikkert om lagmennene var med på denne søknaden, de er i alle fall ikke nevnt i innledningen på privilegiebrevet. På den andre siden var flere lagmenn på dette tidspunktet også adelsmenn, og kan ha deltatt i petisjonen i kraft av dette.

4.3.1. Privilegiebrevet av 14. februar 1582

Privilegiebrevet var rettet til adel og ridderskap over alt Norges rike og besto av ti punkter.

- For det første tok kongen dem i sin hegn, vern, fred og beskjermelse siden de var forpliktet til å ofre liv og gods for kongen og fedrelandet.
- For det andre skulle adelsmenn kun dømmes av kongen og riksrådet i saker som gikk på liv og ære.
- For det tredje fikk de skattefrihet på hovedgårdene de nå bebodde eller bygget i fremtiden.

²⁴² Akts III s. 290-294

²⁴³ Lagmann på Steig i Nordland, også omtalt som riddersmannsmann i 1570, NRR I s. 652. Brevene i NRR II s. 451, 495 og 533

²⁴⁴ Akts I s. 30-31

²⁴⁵ NRR II s. 444-446

- For det fjerde måtte enhver adelig som eide gods i Norge ha en fullmektig befalingsmann i riket.²⁴⁶
- For det femte fikk adelen fritt fiske og salte sild, og dessuten handle med innenlandske og utenlandske kjøpmenn. De måtte dog betale toll etc. på varer som førtes ut av riket.
- For det sjette skulle enhver fri kvinne som heretter ektet ufri mann miste alt sitt arvegods til nærmeste arving.
- For det sjuende skulle ingen frille, uekte barn eller deres avkom heretter kunne arve av adelige.
- For det åttende skulle ingen vitnesbyrd heretter tas over noen i saker som angikk liv, ære eller gods uten at vedkommende var lovlig innstevnet eller fysisk tilstede.
- For det niende skulle ingen prester heretter ta eller skrive vitnesbyrd, brev eller "benkebreve".²⁴⁷ Da ville både lensmannen og fogden ha brutt loven.
- For det tiende skulle lensmennene og fogdene pålegge alle omstreifere og tjenesteløse folk å ta seg tjeneste eller la dem straffe deretter.

Av disse punktene kjenner vi igjen punkt tre fra petisjonen i 1548. Petisjonen fra 1591 ønsket ytterligere utvidelser på skattefriheten adelen oppnådde i punkt tre i 1582.²⁴⁸ Punkt seks og sju dukker opp på nytt i petisjonen fra 1591, men i utvidet form.

4.3.2. Analyse av privilegiet

Det er vanskelig å bedømme resultatet av adelens begjæring når de opprinnelige punktene er ukjente. Det eneste dokumentet jeg har funnet fra forhandlingene, hyllingsbrevet fra 26. januar, nevner heller ikke petisjonen eller dens innhold. En sammenligning med petisjonene fra 1548 og 1591 er dermed min beste mulighet for å kunne si om det kan ha vært øvrige punkter som ikke ble medtatt i det endelige privilegiet, og hva disse i så fall kunne ha vært. I tillegg må de privilegiene de faktisk fikk, analyseres for å se om de var viktige innrømmelser, eller av mindre betydning.

Siden prins Fredrik og kommissærene uttrykte seg positivt til flere av punktene i petisjonen fra 1548, finner jeg det ikke usannsynlig at noen av punktene fra petisjonen i 1548 dukket opp igjen i petisjonen fra 1582.²⁴⁹ På den andre siden åpner den langt kortere perioden

²⁴⁶ I teksten brukes uttrykket *Riddersmænds-Mænd*, men brukes mest sannsynlig synonymt med adel.

²⁴⁷ "Benkebreve" var skriftlige avtaler som var inngått i hemmelighet og ikke tilstrekkelig bekjentgjort. Se Imsen og Winge 1999 s. 43

²⁴⁸ Se s. 88

²⁴⁹ Se s. 49-50

mellom petisjonen i 1582 og 1591, samt det faktum at vi har kongens svar i begge tilfeller, for en mer detaljert sammenligning til hvordan konge og råd forholdt seg til artiklene som ble presentert for dem. Som vi kommer nærmere innpå i neste kapittel, innholdt søknaden i 1591 18 punkter med konkrete krav, hvorav 17 ble helt eller delvis innfridd. Det eneste punktet som ble helt avvist, ble ikke nevnt i det hele tatt i det endelige privilegiebrevet. Jeg vil dermed anta at eventuelt avviste punkter fra petisjonen i 1582 heller ikke ble nevnt i privilegiebrevet.

En annen faktor var at privilegiene i 1582 ble gitt i forbindelse med at den norske adelen samtykket i valget det danske riksrådet hadde gjort, og i likhet med sine danske standsfeller forpliktet seg til å hylle arveprinsen i fremtiden. Petisjonene i 1548 og 1591 ble innsendt i forbindelse med faktiske, men forskjellige hyllinger i Oslo. En viss forskjell i innholdet er dermed ikke utenkelig på grunn av de ulike omstendighetene. Kildene indikerer at 1582 var mer en forhandlingssituasjon for den norske adelen, som jeg skal komme tilbake til.

De historikerne som har omtalt privilegiet fra 1582 virker å vært enige om at dette var en oppsamling og kongelig bekreftelse på eksisterende rettigheter i tillegg til et par nye. Problemet med den manglende petisjonen er derimot ikke drøftet av noen av dem.²⁵⁰ Jeg har sammenlignet privilegiet med det bevarte kildematerialet i NRR og funnet at denne påstanden stort sett er riktig. Jeg har funnet at punkt to, fire og fem kan knyttes til eldre praksis eller forordninger. Punkt seks til ti har jeg ikke funnet noen eldre belegg for, mens punkt tre har en eldre praksis, men kan ikke dokumenteres som en felles rettighet for hele den norske adelen før i 1582. Tor Weidling hevder riktignok at praksisen ble stadfestet av kongen i 1548, men som vist i forrige kapittel er dette ikke riktig.²⁵¹

Punkt én kan tolkes på to måter. På den ene siden minner formuleringene svært på innledningen til privilegiebrevet fra 1591.²⁵² Dette kan altså ha vært en vanlig innledning. På den andre siden betoner innledningen fra 1582, i motsetning til brevet fra 1591, spesifikt at kongen tar adelen i sin hegn og vern etc. nettopp *fordi* de er forpliktet til å tjene konge og rike med gods og liv som gode adelsmenn bør gjøre.²⁵³ Punktet kan slik sees på som en formell anerkjennelse av den norske adelen som en fungerende adelsstand. Kongen kan ha hatt adelens klager fra sjuårskrigen i minne når dette punktet ble formulert, men dette kan også ha blitt fremsatt i petisjonen av adelen selv som begrunnelse for at petisjonens punkter skulle innvilges.

²⁵⁰ Rian 1995 s. 117-118, Moseng m.fl. 2003 s. 104-105

²⁵¹ Weidling 1998a s. 176, Se s. 46

²⁵² NRR III s. 198-199

²⁵³ NRR II s. 444

Punkt to i privilegiebrevet er faktisk begrunnet med at dette var en sedvane i riket. Det stammet fra tankegangen om at en adelsmann skulle dømmes av sine likemenn. I brevet er det snevret inn til de alvorligste sakene. Praksisen er også belagt i kildene. Den tidligere omtalte riddersmannsmannen og lagmannen Kristoffer Nilssøn Grøn ble for eksempel i 1570 tiltalt for å ha slått i hjel sønnen til borgemesteren i Trondheim. Dette hadde skjedd mens de begge var på Bergenhus slott. Nettopp fordi Kristoffer var en adelig og en svoren lagmann, ville ikke lagmannen, borgermesteren og rådet i Bergen avsi dom, men sendte saken til kongen og riksrådet. Kongen ba dem riktignok i dette tilfellet om å gå sammen og avgjøre saken likevel i henhold til gårdsretten (reglementet som gjaldt på kongens slott og bygg) og Norges lov.²⁵⁴

At kravet dukket opp i adelens søknad kan tyde på at praksisen ikke alltid ble overholdt. På den andre side kunne det være gårdsretten fra 1562 i seg selv som kunne være årsaken til klagen, særlig hvis den i praksis åpnet for unntak fra den eldre tradisjonen. Jeg har imidlertid ikke lyktes i å finne dokumentasjon på dette.

Punkt tre ga den norske adelen skattefrihet på setegårdene de nå bebodde i tillegg til setegårder de opprettet i fremtiden. Dette hadde de også ønsket i 1548, men ikke oppnådd. Begrunnelsen i privilegiet, som mest sannsynlig også var begrunnelsen i søknaden, var at de ikke hadde noen frihet på resten av godset sitt. Et lignende argument bruker de i søknaden i 1591 hvor de ønsker ytterligere utvidelser av skattefriheten. I 1548 hadde de dessuten ønsket skattefrihet for gårder de hadde i kjøpstedene og selv brukte og besatt. Det ser ikke ut som om privilegiet omfatter slike gårder, men det er ikke usannsynlig at den kan ha vært inkludert i den opprinnelige søknaden.²⁵⁵

Praksisen med skattefrihet på setegårdene er riktignok mye eldre enn 1582, men ikke som et felles privilegium for en samlet norsk adelsstand. Som Weidling påpeker, står det eksplisitt i Fredrik 1. håndfestning fra 1524 at "ingen i Norge skal ha sitt gods fritt fra kongelig rente, unntatt de setegårdene som kirken og ridderskapet har".²⁵⁶ Som jeg drøftet i kapittel om 1513 er det tvilsomt om begrepet ridderskapet viser til andre adelige enn de som hadde oppnådd ridderslaget. De fikk ikke innvilget privilegiet av Kristian 3. i 1548, da de ba om denne retten til riddersmennsmenn (adel) og lagmenn. De fikk det heller ikke ved andre anledninger under Kristian 3. eller Fredrik 2. Derimot var det ikke uvanlig at individuelle

²⁵⁴ NRR I s. 651-652

²⁵⁵ Akts I s. 19, 116 og NRR II s. 445. Se også Weidling 1998a s. 311 hvor han feilaktig har tolket kildene til at adelen fikk kravet om skattefrihet på kjøpstedgårdene godkjent av kongen i 1548.

²⁵⁶ DN VII nr. 594

adelige godseiere kunne få skattefrihet for hele eller deler av godset sitt, slik Weidling viser i avhandlingen sin.²⁵⁷

Dette var et viktig privilegium for den norske jordeiende adelen. Ikke bare ga det adelsmennene skattefrihet på setegårdene de hadde, men også til setegårder de opprettet i fremtiden. Som flere påpeker gjorde dette at adelen i praksis kunne opprette flere skattefrie setegårder ved å bo på dem i kortere perioder og/eller ikke drive dem som leilendingsgods. F.eks. oppgir Jens Bjelke i jordeboka si at han hadde ti setegårder i 1639.²⁵⁸ Skulle gården bevare status som setegård kunne den likevel ikke drives med leilendinger. Weidling viser at de i praksis kunne kamoufleres som forpaktere eller gårdsfogder. Det ser heller ikke ut som om kronen kunne hindre opprettelsen av setegårder, med mindre dette skjedd på bekostning av dens rettigheter til bøndenes jordegods. Skattefriheten for setegårdene var et steg i retning av å få tilsvarende rettigheter som den danske adelen. De hadde, i motsetning til den norske, skattefrihet på hele godset sitt.²⁵⁹

Punkt fire er en gjengivelse av forordningen fra 1574, punkt 24. I dette punktet ble alle adelsmenn og kvinner som hadde jordegods i Norge, men ikke selv var bosatt der, pålagt å holde en fullmyndig ombudsmann. Han skulle gjøre kronen tyngde og tjeneste, og holde folk med lov og rett. Denne kravet ble antagelig gjentatt på grunn av dårlig overholdelse.²⁶⁰

Punkt fem er dels i tråd med et brev fra 1581, dels eldre praksis. I forbindelse med sildefisket utenfor Båhuslen kom det flere bestemmelser fra styresmaktene i København. I brevet fra 1581 ble adelen nektet å hevde tollfrihet på annen fisk enn den som tilhørte dem selv. Adelen måtte derfor sende med dokumentasjon på skip og andeler i skip som tilhørte dem. De skulle dessuten ikke drive landkjøp med bøndene.²⁶¹

Det var et gammelt privilegium at adelen kunne drive handel med inn- og utenlandske kjøpmenn, stadfestet av både Kristian 2. i 1513 og Fredrik 1. i 1524.²⁶² Ytterligere bekreftelse på dette finnes i et personlig privilegiebrevet til Jon Nilsson fra 1529.²⁶³ Dette gjaldt likevel bare kjøp av varer til eget forbruk og salg av varer fra egen produksjon. Varer som ble sendt ut av riket ble i tillegg tollbelagt. Det er meget mulig at søknaden i 1582 har inneholdt ytterligere ønsker knyttet til sildehandelen, bl.a. større tollfrihet, selv om dette ikke ble

²⁵⁷ Weidling 1998a s. 197

²⁵⁸ Weidling 1998a s. 177

²⁵⁹ Rian 1995 s. 117, Weidling 1998a s. 176-177, Moseng m.fl. 2003 s. 104-105

²⁶⁰ NRR II s. 123

²⁶¹ NRR II s. 407-408 Se også 414-415 og 425-426

²⁶² DN IX nr. 478, DN VII nr. 594

²⁶³ DN VIII nr. 605

imøtekommet i privilegiet, tatt i betraktning at søknaden i 1591 også ønsker lettelser i tollene på handel.²⁶⁴

I forbindelse med sildefisket ble det i tillegg utstedt et annet brev som også var datert 14. februar 1582. Dette brevet opphevet det gamle forbudet mot at fremmede og utenlandske kjøpmenn kunne dra nord for Marstrand og handle med sild, salt og andre varer. I brevet går det frem at det var kommet klager på dette forbudet fra adelen, i tillegg til kjøpmenn og bønder i Norge. Klagene fra kjøpmenn og bønder hadde antagelig kommet i forbindelse med den tidligere omtalte herredagen, mens klagen fra adelen mest sannsynlig var en del av den opprinnelige petisjonen. Det var neppe ment som et privilegium reservert adelen, men et ønske om å oppheve et forbud som skapte hinder for sildehandelen deres. Derfor ble det ikke tatt med i privilegiet, men utlyst i et eget brev.²⁶⁵

I denne sammenheng er også et brev fra 1583 interessant. Kongen hadde forbudt utførsel av blodig eller løs saltet sild uten spesiell tillatelse. Adelen klagde på dette siden de mente det var i strid med retten de hadde til å utføre egen sild tollfritt. Kongen erklærte dermed i dette brevet at forbudet ikke angikk dem, og at adelen fritt kunne føre slik sild, men bare på deres egne skip eller skipsandeler. Dette har neppe vært en del av petisjonen i 1582, siden slik sild ikke dukker opp i kildene før senere. Det viser likevel at kongen respekterte privilegiet i ettertid.²⁶⁶

Rettigheter knyttet til handel ble stadig viktigere for adelen, da dette var en viktig måte å skaffe inntekt på. Omsetting av sild og annen fisk supplerte handelen med den tradisjonelle produksjonen på jordeiendommene. Overskuddet kunne benyttes til opprettholdelse av en standsmessig livsførsel, og/eller investeres inn i godsvirksomheten. Jeg vil anta dette var viktig rettigheter også for dem med mindre eiendommer. Inntekten her kunne være det som i det hele tatt opprettholdt adelskapet.²⁶⁷ Bekreftelsen i brevet var altså viktig, men noen stor økning av rettighetene var den ikke.

Tatt i betraktning hvor stor betydning handelen hadde, er det også påfallende at adelen ikke gis noen innrømmelser knyttet til sagbruksnæringen. Denne næringen var også en betydelig inntektskilde for adelen, og ønsker knyttet til frihet fra toll og/eller kongens mange forbud og restriksjoner virker ikke usannsynlig. En viss støtte for denne påstanden gir også søknadsbrevet fra 1591, hvor punkt elleve går ut på å beskytte adelens skoger fra kongelig

²⁶⁴ Akts I s. 115-116

²⁶⁵ NRR II s. 446-447. Forbudet er nevnt blant annet i NRR II s. 414-415 og 425-26

²⁶⁶ NRR II s. 543-544, Weidling 1998a s. 316 har feilaktig tolket forbudet som et generelt forbud mot utførsel av saltet sild.

²⁶⁷ For mer om handelens betydning for adelen se Weidling 1998a, særlig s. 303-354

uthugging.²⁶⁸

Under Fredrik 2. gikk det ut mange utførselsforbud knyttet til eik og andre tømmervarer. Ikke bare under sjuårskrigen, men også i årene etter og helt frem til hans siste leveår. Adelen er stort sett ikke nevnt direkte i disse brevene, men brev til hovedlensherrene viser at forbudene også gjaldt dem. Et fåtall av brevene gir adelen konkrete unntak, men disse er enten knyttet til adelen innenfor ett område og/eller angår kun drift på adelens egen grunn med eget trevirke. I alt tyder det store antallet forbud og reguleringer på at trelasten var såpass viktig for kongen at han neppe var villig til å imøtekomme krav som gikk på bekostning av hans egne interesser. Trelast, i motsetning til sild, var et viktig krigsmateriale, og som jeg kommer innpå avslutningsvis, hadde kongen i 1582 fortsatt rimelig grunn til å frykte en ny krig mot Sverige.²⁶⁹

De øvrige punktene i privilegiebrevet er derimot nye krav fra adelen. Punkt seks og sju er klare forsøk på å hindre tap av gods og eiendom ut av adelsstanden. Disse lovendringene ble riktignok fremmet av adelen alt på herredagen i 1580, og var slik ikke nye krav i 1582.²⁷⁰ Det er likevel ingenting som tyder på at kongen eller riksrådet hadde noe imot disse ønskene, de ble bare ikke formelt godkjent av kongen før ved tildelingen av privilegiebrevet.

Siden det var restriksjoner på kjøp av fritt bondegods som skattet til kronen, var det viktig for adelen å hindre at den jorda de alt hadde, forsvant ut av adelens eierskap. Jordegods var en grunnleggende inntektskilde for adelen, og den økte vektleggingen henger sammen med det generelle presset for å oppnå gods og forleninger. Punkt seks og sju viser videre at adelens ønske om lukkethet og eksklusivitet i samfunnet hadde blitt sterkere. Følgelig ville de ha større begrensninger på hvem som ble anerkjent som adelig. Dette ble, som vi kommer tilbake til i neste kapittel, gjentatt og ytterligere skjerpet i 1591.

Punkt seks og sju slik de står er nye, men ønsket om å begrense opptak i adelen er i seg selv ikke ukjent i 1582. Både Kristian 2.s og Fredrik 1.s håndfestninger inneholder bestemmelsen om at ingen skal gis den frihet som riddere og svenner(væpnere) har uten riksrådets samtykke, med mindre han har gjort seg fortjent til det via krigstjeneste.²⁷¹ Begge disse kravene var viktige for å beskytte adelens tradisjonelle inntektsgrunnlag, hovedsaklig ved å legge restriksjoner som forhindret at adelsjorden havnet ut av standen.

²⁶⁸ Akts I s. 115

²⁶⁹ NRR I s. 356-58 Adelen i Båhuslen gis unntak for hugging og utførsel av eik fra sine egne skoger. s. 359 Kongens instruks til Erik Rosenkrantz og Evert Blid.

NRR II s. 232 regulering av tømmerkjøp, s. 617-18 Unntak gitt adelen i deres egne adelsskoger i forhold til forbudet mot å bygge skip og/eller hugge skipstømmer, dog så sent som i 1585.

²⁷⁰ Nielsen 1909 s. 208

²⁷¹ DN IX nr. 478, DN VII nr. 594

Punkt åtte må antagelig sees som en forlengelse av punkt to. I likhet med den var det antagelig en reaksjon på rettspraksisen. Det er mulig adelen her fremmet saken både på sine egne vegne og for resten av den norske befolkningen. Dette var jo et tiltak som ville komme alle tilgode, og ingenting i ordlyden fremstiller dette som en egen adelsrett.

Punkt ni er heller neppe ment som et privilegium reservert adelen. Dette var også et allment tiltak for å forbedre rettsutøvelsen, en utvikling som kommer enda til sterkere til synet i 1591. Formålet var å få dette inn i institusjonelle former under staten.

Punkt ti er i tråd med den politikken staten hadde slått inn på i andre halvdel av 1500-tallet i forhold til omstreifere og løsgjengere. Denne ble fremskyndet av en økende mengde jordløse i særlig Danmark, men også Norge. Alt i recessen av 1558 hadde man begynt å skille mellom verdige og uverdige trengende. Sistnevnte skulle tvinges til å arbeide. Fra ca. 1570 begynte man å fange inn løsgjengere og kriminelle til arbeid på Bremerholm i København og til festningsarbeid.²⁷²

Ut av privilegiet ser det ut som om hovedårsaken til klagen fra de norske adelsmennene lå i at disse løsgjengerne satte opp andre av allmuen, slik at de ikke fikk tak i nok tjenestefolk. Retten til å tvinge dem inn i tjeneste gis riktignok ikke til adelen selv, men delegeres til lensmennene og fogdene. Det er usikkert om de ba om en slik rett eller om de bare ville bli kvitt problemet.

Privilegiebrevet inneholder derimot ikke rettigheter av politisk art. Som jeg var inne på i forrige kapittel var den norske adelens hovedproblem at den hadde mistet sin rikspolitiske posisjon etter 1537. Et åpenbart spørsmål er dermed om adelens petisjon hadde inneholdt noen krav om politiske rettigheter, og i så fall hvilke. I 1548 hadde de som nevnt ønsket å bli hørt og få gi sitt samtykke i forbindelse med lovendringer og skatteutskrivninger i Norge. I 1591 ønsket de at ingen nye pålegg(skatt) skulle pålegges foruten det som fremgikk av loven, og med beste menns råd. Dette ble de ikke tilkjent i noen av tilfellene. Om situasjonen i 1582 åpnet for det, virker det nærliggende at i det minste kravet om å bli hørt i forbindelse med skatteutskrivningen skulle bli gjentatt, på grunn av det store antallet ekstraskatter som hadde blitt utskrevet under sjuårskrigen. Flere av disse skattene hadde rammet adelens leilendinger, men også på grunn av den positive innstillingen Fredrik og kommissærene hadde uttalt om punktet i 1548. Men om kravet hadde vært nevnt i petisjonen, ble det likevel ikke imøtekommet.

²⁷² Rian 1997 s. 200

Oppsummert ga altså privilegiebrevet fra 1582 ikke adelen mye nytt, selv om vi ikke vet sikkert hvor ambisiøs den opprinnelig petisjonen hadde vært. Det bekreftet noen eksisterende rettigheter knyttet til rettsområdet og handel, og ga dem noen nye rettigheter knyttet til nyere utfordringer for standen. Av størst betydning var nok den endelige bekreftelsen av den norske adelens setegårdsfrihet, som de hadde ønsket seg over en lengre periode. Privilegiene var i sammenligning med de danske, færre og mindre, men til tross for mangel på viktige politiske rettigheter, var oppnåelsen av noen økonomiske rettigheter nok til å styrke standen økonomisk. Mest betydningsfulle var nok rettighetene for de med større mengder jordegods.

Formuleringen i brevetts første punkt tyder videre på at Fredrik 2. i privilegiebrevet skriftlig anerkjente den norske adelen som en fungerende adelsstand. Og med privilegiebrevet fikk denne standen felles anerkjente rettigheter og privilegier som gjaldt for alle dens medlemmer, uavhengig av posisjon eller rang. Kravet om å tjene kongen med gods og liv, minnet samtidig om forpliktelsene adelskapet tradisjonelt innebar. Sett ut ifra dette, ville privilegiebrevet tjene til å definere og etablere en norsk adelsstand i den juridiske definisjonen av begrepet adel. Privilegiebrevetts funksjon gjør det dermed riktig å vise til det som standsprivilegiet, eller standsprivilegium, slik flere historikere har gjort.

Privilegiet var det første i en serie privilegiebrev den norske adelen oppnådde fra 1582 og utover 1600-tallet, og ved å være anerkjent som en egen norsk adelsstand, skapte dette et grunnlag og en tradisjon adelen kunne bygge videre på.

4.4. Privilegiet - et strategisk valg?

Hvorfor åpnet Fredrik 2. for å forhandle med den norske adelen i 1582 og hva var Fredrik 2.s motivasjon for å gi den norske adelen privilegiene de ønsket? Jeg vil hevde at Fredrik 2. gjorde dette som et strategisk tiltak for å sikre oppslutningen om regimet. Det er uvisst om tildelingen av privilegiebrevet var planlagt, men det passet inn i den forsonende politikken som ble ført mot nordmennene etter sjuårskrigen. I forbindelse med adelsmøtet avga den norske adelen sine konkrete klagemål i petisjonen som ble oversendt kongen. Ved å imøtekomme noen av disse kravene så kongen en mulighet til lette på misnøyen som hang igjen etter sju år med krigføring, og enda flere år med ekstraskatter og innskjerper.

Det første argument for at Fredrik gjorde dette av strategiske hensyn, knytter seg til den militære situasjonen med Sverige. Freden i Stettin 1570 markerte slutten på sjuårskrigen, men var mer en våpenhvile enn en varig fred. Erik 14. var avsatt og Johan 3. hadde besteget tronen, men ingen av de opprinnelige stridstemaene var avgjort. Maktforholdet i Norden var

stort sett blitt satt tilbake til tilstanden i 1563. Det endelige oppgjøret hadde bare blitt utsatt av freden. Fredrik 2. hadde dermed god grunn til å forvente et ny krig i fremtiden.²⁷³

Fredrik 2. hadde erfart hvor sårbart Norge var for svenske angrep, dels fordi han ikke hadde forebredt og organisert det norske samfunnet til krig, dels fordi den militære ledelsen som eksisterte ikke holdt mål. Lojaliteten til nordmennene hadde også vært et problem. I de tilfellene hvor man hadde klart å benytte seg av norske bønder hadde det skjedd ved hjelp av sterke trusler. Skulle han klare å vinne en evt. ny krig, måtte han treffe tiltak. Planer om utbygging av hævesenet i Norge ble likevel skrinlagt. Regimet prioriterte i stedet å utbygge flåten. Dette kan hatt flere årsaker, det var viktig for Danmark-Norges rolle som sjømakt, det var lange kyststrekninger som skulle forsvares, og det var meget mulig et spørsmål om ressurser.²⁷⁴

Nordmennenes lojalitet kan i seg selv ha vært et argument for å utsette militær oppbyggingen. Alt under sjuårskrigen sine år forsøkte kongen å spille på eldre tradisjon og plikter i retorikken rettet mot nordmennene. Ved krigens slutt gikk dessuten kongen vekk fra den opprinnelige planen om å straffe alle nordmenn som hadde falt fra og samarbeidet med svenskene. Embetsholderne i landet fikk fortsette i stillingene og bøndene slapp stort sett ustraffet mot å hyllet Fredrik 2. pånytt, og sverge troskap til kongen og Norges rike. Av større betydning var nok det forsiktede skattepresset kongen holdt overfor nordmennene etter 1576. Sjuårskrigen hadde resultert i ei stor gjeld for staten, selv om kongen hadde unngått utenlandsk gjeld. En serie ekstraskatter, primært for å dekke gjelda, lettet trykket etter 1576. Dette hadde også sammenheng med økt antall klager på herredagene. Denne ulike skattepolitikken virker å være bevisst politikk fra kongens side, for den opphørte da han døde.²⁷⁵

For den norske adelens del innebar den første tiden etter 1570 ytterligere skattekrav for å stabilisere økonomien. Kongen klarte å forhandle seg frem til ekstraytelser som også rammet adelen i 1571 og 1572. Dette var den såkalte tiende- og tjuendepenningen, en avgift på inn- og utførsel som varte frem til kongen opphevd den på grunn av Norges stilling i 1575. Dessuten krevde kongen fra 1574 enerett på all uviss rente fra lensmennene. Kravene forårsaket stor misnøye, blant annet hadde den norske kansleren Johan Venstermand

²⁷³ Moseng m.fl. 2003 s. 181-182

²⁷⁴ Moseng m.fl. 2003 s. 182-184

²⁷⁵ Rian 1997 s. 96, 137, 197, Moseng m.fl. 2003 s. 180, 183-184

motarbeidet avgiften fra 1571-72. Han ble derfor avsatt samme året. Han var neppe alene om motstanden.²⁷⁶

I motsetning til Fredrik 2. fortsatte den svenske kongen en ambisiøs utenrikspolitikk. I 1577 ble Estland erklært som svensk territorium, samme året brøt den dansk-norske flåten en svensk-polsk blokada av Danzig. Motstridene interesser i både Østersjøen og i nordområdene begynte igjen å skjerpe seg. Det kan bidra til å forklare et økt vekt på nordmennenes lojalitet, herunder den ulike skattepolitikken mellom Norge og Danmark. Jeg har påpekt at Fredrik 2. under okkupasjonen av Trøndelag i 1564 hadde vektlagt adelsmennenes rolle. Jeg vil anta at et scenario hvor norske adelsmenn i misnøye gikk over til svenskekongen ble mer reelt fra andre halvdel av 1570-tallet. Disse kunne som lokale stormenn få med seg bøndene, og alliert med Sverige kunne det faktisk være en mulighet for at de klarte å gjennomføre et stort opprør som i verste fall kunne koste ham den norske kronen. Faren var såpass realistisk at den ble tatt hensyn til.²⁷⁷

Den spente utenrikspolitiske situasjonen og bekymring om nordmennenes lojalitet kommer best til uttrykk i hyllingsbrevet den norsk adelen og lagmennene beseglet 26. januar 1582. Selv om de med dette brevet samtykket i det danske riksrådets valg og forpliktet seg til å hylle Kristian 4, er det flere formuleringer som adelen samtykker i som viser kongemaktens bekymringer. Disse indikerer at nordmennene hadde et faktisk forhandlingsgrunnlag ved møtet. Det er usikkert hvor bevisst adelen selv var over denne posisjonen. I hyllingsbrevet forutsetter de bare at forpliktelsen ikke må krenke deres friheter og privilegier, eller gå imot Norges lov.²⁷⁸

I hyllingsbrevet går det frem at årsaken til forhandlingene var, hvis kongen døde, "å sikre rikene i den farlige tiden og unngå innbyrdes uenighet, noe som ville være rikene og innbyggerne til skade."²⁷⁹ Kongen ønsket altså å sikre arvefølgen i begge rikene, og utav brevet er tydelig frykten at nordmennene kunne nekte å gjøre dette. Nordmennene måtte love å bli lydige til Kristian 4, "og ikke vende seg til noe annet herskap."²⁸⁰ Det er neppe tvil om at dette herskapet var Sverige.

Det andre argumentet for denne påstanden ligger i det faktum at Fredrik 2. i det hele brydde seg med å innhente den norske adelens samtykke til valget av sønnen. Den norske og danske kongen hadde siden 1537 blitt valgt av det danske riksrådet i et kongevalg som

²⁷⁶ Akts I s. 26-29, NRR II s. 90-91, 150-151 Se også 92, 95-97 for mer om innkrevingen av den uvisse rente.

²⁷⁷ Rian 1997 s. 106, Moseng m.fl. 2003 s. 184-185

²⁷⁸ Akts III s. 293

²⁷⁹ Akts III s. 292

²⁸⁰ Akts III s. 293

danskene påberopte at gjaldt for begge rikene. Det danske riksrådet besatt valgretten alene også i 1580 da Fredrik 2.s sønn Kristian(4.) ble valgt til tronfølger. Kristian 3. hadde ikke innhentet et lignende samtykke for valget av Fredrik 2. Han hadde fått ham hyllet i Norge i 1548, en handling som jeg har forklart hadde tydelige strategiske trekk, men han hadde aldri bedt om den norske adelens samtykke i valget på forhånd.

Fredrik 2. hadde nok vært klar over farens hensikt ved dobbelhyllingen i Oslo. I forbindelse med sønnens valg var nok hensikten å benytte samme strategi for å knytte den norske adelen nærmere regimet. Formuleringene i hyllingsbrevet indikerer igjen at det var adelens posisjon som ble sett på som avgjørende. En avslørende passasje viser til de "besværlige tilstandene" etter Fredrik 1.s død(grevefeiden), fordi "biskoper, riksråd og adel ikke kunne enes om en konge i rett tid."²⁸¹ Slik jeg ser det er hyllingsbrevet et klart bevis på at Fredrik 2. fryktet at den norske adelen kunne nekte å akseptere det danske kongevalget. Desto viktigere var det for ham å sikre seg garantier for at sønnen ble akseptert som norsk konge i sin egen levetid.

Siden hyllingene forsterket forestillingen om at det fantes en pakt mellom konge og folk, ville man ytterligere styrke forholdet mellom konge og adel ved å la dem gi sitt samtykke til kongevalget. Samtidig ville kongen sikre seg deres forpliktende løfte om å hylle sønnen i fremtiden. Retten var i utgangspunktet bærende i det at adelen bare fikk samtykke i det danske riksrådets valg, men som kildene indikerer kunne den norske adelen i teorien ha nektet kongen dette. Siden de utstedte hyllingsbrevet dagen etter møtet startet, har de lite trolig hatt mye imot dette kravet. Fredrik 2. uttalte da også i instruksene til utsendingene at han ikke hadde noen tvil om at den norske adelen ville innvilge dette. Og adelen selv må ha innsett at de ville oppnå mest ved å imøtekomme kongens ønske.²⁸² Det er likevel påfallende hvor forsiktig kongen formulerer seg i sitt svar til det norske hyllingsbrevet, hvor han eksplisitt omtaler Norge og Danmark som "[...]thesse thvende kongeriger Danmarck och Norge."²⁸³ Stikk i strid med Kristian 3. norgesparagraf.

Det tredje argumentet er det faktum at privilegiet var en rimelig innrømmelse for kongen. Som analysen min viser var bekreftelsene som adelen oppnådde stort sett eldre sedvaner, allerede vedtatt, i tråd med gjeldende politikk, eller privilegier som den danske adelen allerede hadde nytt i flere år. Privilegiet var fritt for politiske rettigheter og utfordret

²⁸¹ Akts III s. 292

²⁸² NRR II s. 438

²⁸³ Akts III s. 295

ikke det rådende statssystemet med kongen og det danske riksrådet i førersetet. De få økonomiske rettighetene stred heller ikke med kongens interesser.

Kongen kan ha forventet en slik petisjon, men det kommer ikke tydelig frem av instruksene han sendte. Han ba heller ikke om noen slike i innkallelsen. Det var neppe en etablert prosedyre, men i det minste noen av de norske adelsmennene må ha hatt kjennskap til det norske riksrådets funksjon i eldre forhandlinger mellom dem og kongemakten.

Forhandlingene i Oslo sikret Fredrik 2. at sønnen Kristian(4.) ble anerkjent som norsk tronfølger av den norske adelen, og samtidig forpliktet de seg til å hylle ham. Slik det utgår av kildene, eksisterte det en bekymring hos kongen om at den norske adelen ikke nødvendigvis ville ha gjort dette etter sin egen død. Erfaringene fra sjuårskrigen bidro til å opprettholde frykten om at nordmennene ikke var lojale til regimet og dermed åpne for å slutte seg til Sverige. Den norske adelen kunne i lys av dette ha hatt et visst forhandlingsgrunnlag å spille på i forbindelse med forhandlingene. Petisjonen de leverte inn ga kongen uansett en mulighet til å gi noen innrømmelser som kunne styrke forholdet hans til standen. For standen var anerkjennelsen av dem som en egen norsk adelsstand ved siden av den danske, et viktig skritt mot å bli likestilt og oppnå like privilegier som dem.

5. 1591: Nytt privilegiebrev

5.1. Innledning

Formålet med dette kapitlet er å analysere privilegieforhandlingene fra 1591. Hvilke krav fremsatte den norske adelen i petisjonen? Hvorfor? Og hvilke privilegier fikk de innvilget av formynderregjeringen? Jeg ønsker dessuten å undersøke om den norske adelen kan ha fått gjennomslag for, og større forståelse for klagene sine når formynderregjeringens medlemmer selv tilhørte adelsstanden.

Jeg vil derfor først gjennomgå formynderregjeringens virke fra Fredrik 2. død i 1588 til Kristian 4. overtok regjeringsutøvelsen i 1596, og se hvordan de forholdt seg til ulike deler av statsstyret. Jeg håper med det å finne trender som kan forklare avgjørelsene de tok med hensyn til kravene i den norske adelens petisjon. Sist i kapitlet vil jeg oppsummere den norske adelens situasjonen ved 1500-tallets slutt.

5.2. Formynderregjeringen 1588-1596

Da Fredrik 2. døde 4. april 1588, var Kristian 4. bare 11 år gammel, altså mindreårig. Håndfestningen inneholdt ingen instruks til hvordan man skulle forholde seg til en slik mindreårig konge. Riksrådet vedtok derfor å opprette en formynderregjering bestående av fire medlemmer inntil han ble gammel nok til å overta regjeringsmakten selv. Disse medlemmene var kansleren Nils Kås, riksadmiralen Peder Munk, rentemesteren Kristoffer Valkendorf og riksråden Jørgen Rosenkrantz. Kristian 4.s mor, enkedronning Sofie, hevdet også rett til å delta i formynderstyret, men ble avvist.²⁸⁴

Formynderregjeringen, eller regjeringsrådet som de kalte seg i samtiden, videreførte både den forsiktige utenrikspolitikken Fredrik 2. hadde ført etter sjuårskrigen, og den moderate skattepolitikken. Denne politikken hadde vært gunstig for de adelige godseierne, men også kronen som jo var den største av godseierne. Det eneste klare bruddet var slutten på den ulike beskatningen kongen hadde praktisert mellom Norge og Danmark. Det er blitt hevdet at formynderregjeringen viste særlig forsiktighet med å beskatte danskene, men kildene viser at formynderregjeringen i det hele holdt skattetrykket moderat i både Norge og Danmark.²⁸⁵

I perioden 1588 til 1596 ble det bare skrevet ut tre felles ekstraskatter for begge rikene. Av disse skattene var to brudeskatter som ble utskrevet i 1588 og 1596 i forbindelse med

²⁸⁴ Rian 1997 s. 64, 66

²⁸⁵ Rian 1997 s. 137, 139

ekteskapene til Kristian 4.s søstre.²⁸⁶ Den tredje som ble utskrevet i 1595 var i anledning kroningen hans.²⁸⁷ I Norge ble det i 1593 dessuten utskrevet en treårig bygningskatt i Akershus len i forbindelse med utbyggingen av festningen.²⁸⁸ I 1594 ble alle bønder og tjenere i Båhuslen, også adelens, pålagt å bidra til utbyggingen av Båhus festning, enten med arbeid eller avgift.²⁸⁹ Interessant nok er det derimot ingenting som tyder på at det ble krevd inn en gjengjerd av det norske folket i anledning hyllingen i Oslo 1591, i motsetning til hyllingen i 1548.²⁹⁰ Bygningskattene kan for øvrig knyttes til krav i adelens petisjon og dens senere privilegiebrev fra 1591, som jeg kommer tilbake til.²⁹¹

Av særlig betydning for styret av Norge var formynderregjeringens innsettelse av Axel Gyldenstjerne som stattholder i 1588.²⁹² Stattholderembetet ble opprettet i 1572, men hadde stått tomt siden 1583. Den opprinnelige tanken var at stattholderen skulle styrke forvaltningen av landet, særlig etter misnøyen sjuårskrigen skapte. Oppgavene hans inkluderte å holde oppsyn med embetsmennenes virksomhet og regnskaper, og bidra innenfor rettspleien, herunder besøke lagtingene hvert år. I lengden lot det seg ikke gjøre for stattholderen å drive en slik omreisende kontrollfunksjon, og embetet var ubesatt i perioden 1583-88. Fra 1588 utnevnte man et av riksrådets medlemmer til denne stillingen. Under formynderregjeringen fungerte stattholderen ofte som rådgiver i saker som angikk Norge, noe de mange brevene i NRR vitner om. Han fikk dessuten en viktigere betydning innenfor rettspleien etter hvert som herredagen vokste frem som en fast institusjon.²⁹³

Av størst betydning var likevel at stattholderen var fysisk tilstede i Norge. Dette var ikke bare av betydning for sentralmaktens styre i Norge. Kongens gunst var essensiell for å gjøre karriere, noe som ble vanskelig og svært ressurskrevende for den norske adelen så lenge kongen og hoffet befant seg i København. I mangel av en tilstedeværende konge, ga stattholderen også nordmennene en viss mulighet til å oppnå personlige forbindelser og påvirke motsatt vei til sentralmakten.

Formynderregjeringens mål var altså å opprettholde forvaltningen av Danmark-Norge med minst mulig kostnader og unngå alle former for konflikter, innenlands og med andre makter, frem til kongen selv kunne overta styret. Forhandlinger og forhaling var formynderregjeringens strategi for å oppnå dette. Dette var særlig tydelig i forbindelse med

²⁸⁶ NRR III s. 20-24, 444-446, 456

²⁸⁷ NRR III s. 394-397

²⁸⁸ NRR III s. 280-281

²⁸⁹ NRR III s. 348-349

²⁹⁰ NRR I s. 97-98

²⁹¹ Akts I s. 108-119, NRR III s. 198-206

²⁹² NRR III s. 5-6

²⁹³ Rian 1995 s. 87, Moseng m.fl. 2003 s. 132-133

grensestriden på Nordkalotten. I 1591 avholdt utsendinger fra formynderregjeringen et grensemøte med svenske riksråder, hvor de mottok deres klager og krav på beskatningsrett og myndighet i området. Flere krav ble avslått, andre krav lovte de å undersøke. Etter en motundersøkelse ble kravene likevel avvist i 1594. Samtidig som formynderregjeringen forhandlet med Sverige, forsøkte de å få til et grensemøte med den russiske tsaren. Men da man omsider fikk avtalt et møte i 1595, skjedde det samme som møtet i 1586, og de russiske utsendingene møtte ikke opp til avtalt tid.²⁹⁴ Forhandlingene med Sverige var sannsynligvis bakgrunnen for tollavtalen fra 1591 som ga nordmenn og dansker rett til å handle tollfritt i Sverige, og svensker i Danmark-Norge. Eneste unntak var på utenlandske drikkevarer.²⁹⁵

Ekteskapene til Kristian 4.s søstre representerte et annet virkeområde for formynderregjeringen. Fredrik 2. hadde avslått Jakob 6. av Skottlands ønske om å ekte datteren Anna, inntil skottene ville inngå forhandlinger om innløsingen av Orknøyene og Shetland. Formynderregjeringen prioriterte derimot ekteskapsavtalen, så kunne forhandlingene føres når kongen ble myndig. Ekteskapsavtalen ble fullført i 1589, og samme året fullførte de dessuten forhandlingene om ekteskap mellom den eldste søsteren Elisabet, og hertugen av Braunschweig-Lüneburg. I 1596 ble det inngått ytterligere en ekteskapskontrakt mellom den yngste søsteren Augusta og hertugen av Gottorp. Prioriteringen av ekteskapene er ikke vanskelig å skjønne tatt i betraktning at ekteskapsavtaler var viktige måter å bygge politiske allianser på. Dette ville dermed være gunstig både for formynderregjeringen og for kongen når han overtok regjeringmakten.²⁹⁶

Formynderregjeringens forhandlingsvilje kommer også til uttrykk i forordningene som ble utstedt i Norge. I 1589 utstedte de en ny tollordning på utførsel av tømmerprodukter som skulle gjelde hele Norge, og tollsatsen ble satt til 1/4 av varenes verdi.²⁹⁷ Ordningen fremkalte tydeligvis mange klager, for alt i 1590 ble den endret til kun å gjelde master og spir, mens andre varer skulle fortolles etter sedvanen.²⁹⁸ Det må fortsatt ha vært misnøye, for også i 1592 er tollordningen omtalt i formynderregjeringens brev til stattholderen, hvor det klages på at utenlandske kjøpmenn ikke vil handle i Norge på grunn av den høye tollene. Stattholderen ble pålagt å påse at forordningen fra 1590 ble fulgt.²⁹⁹ Endelig i 1593 ble det gitt ut en spesifisert

²⁹⁴ Rian 1995 s. 72-73, Rian 1997 s. 107-109

²⁹⁵ NRR III s. 211-212

²⁹⁶ Rian 1997 s. 100-101

²⁹⁷ NRR III s. 55-56

²⁹⁸ NRR III s. 115-116

²⁹⁹ NRR III s. 235

tollanordning som klart listet opp de konkrete satsene på de ulike handelsvarene, herunder de omdiskuterte tømmerproduktene.³⁰⁰

Også i forholdet til den norske adelen viser kildene at formynderregjeringen holdt seg nøytrale, og styrte i overensstemmelse med den norske adelens rettigheter. Bare når det gjaldt forespørsler som angikk eiendommer og forleneringer forholdt de seg konsekvent avvikende, og avslo med begrunnelsen at de ikke kunne foreta seg noe i kongens umyndige år, slik som ved Jørgen Kruckows forespørsel i 1590 om å bytte gods mot en forlening på livstid.³⁰¹ Andre ganger svarte formynderregjeringen at forespørslene måtte vente til hele det danske riksrådet var samlet ved neste herredag. Slik var tilfellet da Arild Olsson Gyldensø i 1592 ønsket å få noen gårder han var lovet av Fredrik 2.³⁰² Samme svar fikk dessuten den danske adelsmannen (og lensherre i Norge) Ludvig Munk da han ønsket endringer i vilkårene for sin forlening, noe som viser at formynderne ikke gjorde forskjell på norske og danske adelsmenn.³⁰³

Forespørsler som angikk gods og forleneringer var tydelig et område formynderregjeringen anså som problematisk. Det var antagelig bakgrunnen for den ordningen de hadde hvor hele riksrådet måtte være samlet for å beslutte i saker som angikk forleningene. Ved å innhente hele riksrådets beslutning ville man unngå konflikter og uenigheter i ettertid. Dette viser samtidig hvor viktige forleningene var for adelen.

Et annet område formynderregjeringen holdt oppsyn med i perioden var at adelens privilegier ikke ble misbrukt, enten av adelen selv eller av ikke-adelige. Dette var bakgrunnen for en rekke forordninger og forbud. I 1589 forbød man borgere, prester, fogder og innbyggere i kjøpstedene fra å hevde skattefrihet på avlsgårder eller andre gårder de eide, med mindre de hadde noen særrettigheter fra kongen. I et tilfelle hadde noen til og med påberopt seg adelsprivilegier uten å være adelig.³⁰⁴

I den reviderte forordningen for sildefisket fra samme året kom det frem at det fortsatt var mange som påberopte seg å ha adelens passbord for å unngå toll. Passbord var bevis på eierskap i skip eller skipsandeler. Strengere rutiner for å avdekke disse ble derfor innført. I samme forordning ble alle Norges innbyggere gitt rett til å utføre sild til eget behov, imidlertid ikke til videresalg, og retten for handelsfolk å seile nord for Marstrand ble bekreftet.³⁰⁵

³⁰⁰ NRR III s. 305-307

³⁰¹ NRR III s. 144

³⁰² NRR III s. 238

³⁰³ NRR III s. 258

³⁰⁴ NRR III s. 39-40, 58, 65-67

³⁰⁵ NRR III s. 76-87

Et annet forbud fra 1590 kan ses som en anti-luksuslov overfor rådmennene i Bergen. Når en borger ble valgt til rådmann ble han av resten av rådmennene og borgemesteren pålagt å holde langvarige og kostbare gjestebud, noe som regjeringen nå eksplisitt forbød.³⁰⁶

Andre påbud kom som følge av klager fra undersåttene. I 1589 ble tre navngitte lensherrer pålagt å oppholde seg i de norske forleningene sine så lenge de ikke var i daglig hofftjeneste.³⁰⁷ Grunnen var at forpakterne eller fogdene styrte som de selv ville i lensherrens fravær og presset bøndene. Et annet problem formynderregjeringen prøvde å komme til livs var praksisen med bortforpaktning av forleninger i flere ledd, noe som var i strid med forleningsbrevene og virkelig åpnet for utpressing av bøndene. Siden dette forbudet måtte gjentas i 1593 var det tydeligvis vanskelig å forhindre.³⁰⁸

Formynderregjeringen utstedte også forordninger som bekreftet adelens rettigheter. Blant annet fikk adelsmenn som hadde eiendommer på Færøyene bekreftet retten til å utføre landskyldsvarene sine fritt fra det kongelige handelsmonopolet i 1592.³⁰⁹ Et annet tilfelle fra 1594 var Anders Green som hadde lagt avlen fra en av gårdene sine inn under hovedgården. Siden han selv dyrket og drev denne avlen mente formynderregjeringen dette var i overensstemmelse med privilegiene fra 1582.³¹⁰

En sak som dro ut i tid var derimot Peder Knutssøn Måneskjolds sak. Han hadde kjøpt to bondegårder som han opprettet en setegård av og deretter påberopte seg adelig skattefrihet på. Formynderregjeringen mente først i 1594 at dette ikke var tilfelle, siden det her var snakk om gods som tidligere hadde skattet til kronen. Men de ga ham fire års frihet på setegården.³¹¹ 14 dager etter fikk han et nytt brev hvor formynderregjeringen endret mening og mente han skulle ha gården kvitt og fritt.³¹² Først etter kongens kroning i 1596 fikk han endelig godkjent skattefriheten på setegården. Begrunnelsen fra kongen var at Peder Knutssøn hadde gjort seg fortjent til dette etter innsatsen i sjuårskrigen. Begrunnelsen var tydelig ment for å vise at det her var snakk om et særlig unntak, og ikke en generell aksept av at kronens gårder kunne kjøpes og legges under adelige setegårder.³¹³ Dette var tvert imot noe kongen ville forhindre.

³⁰⁶ NRR III s. 146-147

³⁰⁷ NRR III s. 70-71

³⁰⁸ NRR III s. 285-286

³⁰⁹ NRR III s. 243

³¹⁰ NRR III s. 335-336

³¹¹ NRR III s. 346-347

³¹² NRR III s. 350

³¹³ NRR III s. 441

5.3. Kristian 4.s hylling i Oslo 8. Juni 1591

31. desember 1590 ble det åpne brevet om Kristian 4.s norske hylling utstedt. Hyllingen skulle finne sted 8. juni året etter i Oslo og adel, lagmennene og superintendentene skulle møte personlig. Resten av innbyggerne skulle sende fullmektige representanter for prestene, bøndene og kjøpstedene. Som jeg alt har påpekt er ingenting som tyder på at man krevde inn en gjengjerd til hyllingen i 1591.³¹⁴

I innkallingen beklaget Kristian 4. at det hadde tatt så lang tid å få i stand den norske hyllingen, men den var på grunn av "adskillige viktige innfalne leiligheter og merkelige årsakers skyld blitt forhålt".³¹⁵ Disse årsakene var både farens begravelse, mottagelser av utenlandske sendebud og at orlogsskipene måtte utplasseres på forskjellige steder. Samtidig var det de "mange store tvister, uenigheter, krig og opprør i de omkringliggende riker og land som kunne forårsake disse rikers skader og forderv," som var begrunnelsen for at hyllingen skulle holdes nå.³¹⁶

I en ansent utenrikspolitisk situasjonen var det altså viktig å opprettholde ro og legitimitet innad i staten, og dette virker å ha vært en troverdig grunn for å få gjennomført hyllingen på dette tidspunktet. Striden på Nordkalotten og i Østersjøen hadde begynt å tilspisse seg på dette tidspunktet. Særlig Sverige virker å ha vært årsak til bekymring, 5. juni 1590 ble Jørgen Kås bedt om å undersøke en hendelse i Finnmark, hvor svenskene skulle ha gjort innfall og plyndret, brent og ihjelslått samer som utlukkende var skattepliktige til den dansk-norske kongen.³¹⁷ Videre fikk Henrik Gyldenstjerne et svarbrev fra formynderregjeringen 18. mai 1591 hvor han ble bedt om å undersøke de svenske skipene han hadde rapportert ble utrustet i Nylöse i Sverige.³¹⁸ Å styrke forholdet mellom de norske undersåttene og den nye kongen ville være en strategisk viktig handling i en slik ustabil utenrikspolitisk situasjon.

Hyllingen ble gjennomført til oppsatt tid den 8. juni. Stattholderen hadde hatt hovedansvaret med planleggingen og forberedelsene i Norge, noe korrespondansen med formynderregjeringen viser.³¹⁹ Den unge kongen ble fulgt av tre av medlemmene fra formynderregjeringen; Nils Kås, Peder Munk og Kristoffer Valkendorf, dessuten hadde 20 andre danske adelsmenn blitt innkalt til å følge kongen til Norge.³²⁰

³¹⁴ Akts I s. 37, NRR III s. 156-158

³¹⁵ NRR III s. 157

³¹⁶ NRR III s. 157

³¹⁷ NRR III s. 124

³¹⁸ NRR III s. 176

³¹⁹ NRR III s. 158, 164-166, 167-169

³²⁰ Akts I s. 37(også fotnote nr. 2)

Hyllingen begynte kl. 11 om formiddagen. Tilstede var omlag 700 representanter fra bøndene, 50 fra kjøpstedene, 52 geistlige + de fire superintendentene, minst 48 adelsmenn og de 12 lagmennene(hvorav halvparten av de også var adelsmenn).³²¹

På hovedtangen var det reist en hyllingstribune overtrukket med rødt klede, og på den sto kongens utsmykkede sete. Foran den igjen sto en skammel hvor undersåttene kunne knele ved inngåelsen av eden. Hyllingseden ble først fremsagt av kansleren Nils Kås, hvorefter stendene avla den i følgende orden: adel, lagmenn, superintendenter, kanniker, proster, prester, byenes fullmektige og bøndenes fullmektige. Samme dagen utstedte adelen og lagmennene hyllingsbrevet på vegne av seg og alle Norges innbyggere. Etter hyllingen så var avsluttet, holdt kongen gjestebud for stendene.³²²

I likhet med hyllingen i 1548 ble det også etter hyllingen i 1591 avholdt en herredag. Denne må riktignok ha tatt lengre tid enn forventet, for da kongen returnerte til Danmark 16. juni var den enda ikke avsluttet. Stattholderen, lagmennene og andre "kloke menn" måtte derfor fullføre den.³²³

I forbindelse med hyllingen leverte den norske adelen inn en ny petisjon med klager og ønsker om privilegier. Det er noe usikkert om den i likhet med andre klager ble levert inn i forbindelse med herredagen, eller om den ble overlevert kongen rett etter hyllingen slik svarbrevet indikerer.³²⁴

5.3.1. Analyse av adelens petisjon og det påfølgende privilegiebrevet

Privilegiebrevet fra 1591 skiller seg fra privilegiebrevet fra 1582 ved at vi kjenner den opprinnelige petisjonen. Denne har, i likhet med petisjonen fra 1548, også randnotater i margin som kommenterer punktene. I alt inneholder petisjonen 19 punkter, hvorav 18 inneholder konkrete klager eller ønsker. Punkt 19 inneholder bare en bønn om at konge og råd må med det "nådigste og gunstigste anse og oppta disse klager og anliggender."³²⁵ Det endelige privilegiebrevet inneholder 17 punkter som adelen fikk helt eller delvis innvilget. Bare ett av punktene ble avvist, og er følgelig unevnt i privilegiebrevet. Dette var punkt 13 i petisjonen som angikk ytterligere skattefrihet på adelsgodsene.³²⁶

Petisjonen er interessant nok bare underskrevet av ni adelsmenn, som alle har signert med egen hånd: Hans Pederssøn[Litle], Olav Galle, Åge Bjelke, Peder Iverssøn[Baden],

³²¹ Akts I s. 37, Johnsen 1906 s. 113-114, 117, 119, Rian 1995 s. 118

³²² Akts I s. 37-38, Johnsen 1906 s. 120-121

³²³ Johnsen 1906 s. 124

³²⁴ Akts I s. 38, Johnsen 1906 s. 125

³²⁵ Akts I s. 118

³²⁶ Akts I s. 108-119, NRR III s. 198-206

Frants Rantzau, Per Brockenhus, Peder Knutssøn[Måneskjold], Anders Green og Anders Huitfeldt.³²⁷ Hyllingsbrevet som ble overlevert samme dag, navngir og er beseget av totalt 55 adelsmenn, men tre segl er uten avtrykk. Av disse underskrev 48 med egen hånd, to uten og fem "in blanco".³²⁸

Siden jeg ikke har petisjonen fra 1582, og petisjonen fra 1548 ikke er signert med navn, er det vanskelig å avgjøre om det var vanlig praksis at petisjonene ble skrevet av et fåtall eller om dette var et unntak. Petisjonen var uansett levert på vegne av adel i hele Norge. Felles for åtte av de ni adelsmennene som underskrev petisjonen, og som også underskrev hyllingsbrevet, var at de tilhørte de mest fremtredende adelsmennene i Norge. Det er mulig at de ble gitt eller tok ansvaret med å tale adelens sak. En slik mindre gruppe kunne dessuten raskere enes om petisjonens innhold.

Den niende adelsmannen, Frants Rantzau, er ikke nevnt i hyllingsbrevet og har heller ikke underskrevet eller beseget det. Hadde han vært ansett som norsk adelsmann burde dette ha vært en selvfølge. Han skal ha hatt noe jordgods i Norge via ekteskapet med Anne Rosenkrantz, som var datter av Erik Rosenkrantz, den tidligere høvedsmannen på Bergenhus. Han kan ha vært blant adelsmennene som fulgte Kristian 4. til hyllingen, men utover dette er det intet som knytter ham til Norge.³²⁹ Hvorfor Rantzau underskrev den norske adelens petisjon lar seg ikke lett forklare. Mulig ønsket han større friheter på sitt norske jordegods, men han var jo ikke den eneste danske adelsmann med jord i Norge, så det forklarer heller ikke hvorfor bare han signerte.

Adelens petisjon inneholdt en lang rekke klager og ønsker, noen var gamle, men mange var nye og i tråd med de endringene adelsstanden måtte forholde seg til. Etter en innledning hvor de minnet kongen om at Fredrik 2. hadde lovet å: "[...]fremdrage, håndheve og forsvare alle Norges rikes adel og edlinge[...]mot all tyranni, vold og urett[...] ", fulgte de 18 kravene.³³⁰

Det første den norske adelen bad om var å bli holdt ved Guds hellige ord og evangelium med de høyverdige sakramenter etter den hellige bibelske skrift og Augsburgske konfesjon. Dette ble innvilget.³³¹

Det andre den norske adelen ba om var å bli holdt ved Norges lov og rett, og dessuten de privilegier og friheter tidligere konger hadde utstedt. De ba dessuten om at ingen nye

³²⁷ Akts I s. 119

³²⁸ Akts I s. 105, 107-108

³²⁹ Akts I s. 105-108, Bruun 2011

³³⁰ Akts I s. 109

³³¹ Akts I s. 110, NRR III s. 199-200

pålegg(skatt) måtte pålegges uten det som loven formeldte og med beste menns råd. De klaget videre på at noen av deres privilegier var blitt fratatt dem av tidligere kanslere, som ikke hadde levert dem og domseglet tilbake ved skifte av embetsholder. Hvilke privilegier det var snakk om er uklart, den siste norske kansleren Johan Venstermand ble avsatt av Fredrik 2. i 1572, det er tydelig eldre privilegier enn 1582 de snakket om.³³²

Kongen svarte ganske vagt at "deres underdanige begjæring skulle holdes i tilbørlig akt," noe som er mer enn de fikk i 1548 eller eventuelt i 1582, men innbar ingen konkrete løfter eller rettigheter.³³³ Han lovte videre at når han var kronet og overtok regjeringsutøvelsen, skulle han bekrefte deres eldre privilegier og friheter. Dessuten skulle det "søkes og ransakes" blant tidligere kansleres arvinger etter de bortkomne privilegiene, som så skulle sendes tilbake til adelen.³³⁴

Det tredje den norske adelen ba om var en videreføring av det forrige punktet. På grunn av de nevnte problemene, ønsket de at de måtte få en norsk kansler som var "født og svoren i riket," eller var "befriidd og boendes der".³³⁵ Med andre ord, de ønsket at en norsk adelsmann skulle velges til dette embetet. Han ville være i stand til å kjenne landets leilighet, og når han døde skulle alle privilegier etc. overgis til den etterfølgeren kongen ville forordne.³³⁶ Videre ba de om å få tilbake "rikets segl."³³⁷

Kongen mente dette var rimelig og til Norges rikes og menig innbyggers gagn. Han godkjente derfor adelens ønske, inkludert kravet om seglet. I tillegg tillot han at de selv skulle få velge en av sine som kandidat til kanslerembetet. Deretter skulle han bekrefte valget.³³⁸ At adelen selv skulle få velge kandidaten var ikke i den opprinnelige petisjonsteksten. Muligens hadde de ikke trodd de ville få innvilget en slik rettighet. Den norske adelen ser ut til å ha prioritert kanslerens oppgave med å oppbevare adelens privilegier og påse at disse ble overholdt, mens det var sammenfall mellom interessene til den norske adelen og det danske rådet når det gjaldt den administrative gevinsten i kanslerembetet, og det å ha en innehaver som kjente forholdene i landet. Dette hang sammen med den utbyggingen som foregikk innenfor rettsvesenet som jeg kommer tilbake til i de neste punktene.

³³² Akts I s. 110-111, Moseng m.fl. 2003 s. 138

³³³ NRR III s. 200

³³⁴ NRR III s. 200

³³⁵ Akts I s. 111

³³⁶ Akts I s. 111

³³⁷ Dette seglet var mest sannsynlig kanslerembetets egen stamp, og ikke det egentlige riksseglet. Siden eldre stamper antagelig var forsvunnet og/eller foreldet siden den forrige kansleren ble avsatt i 1572, ble det skåret en ny som så ble overgitt Hans Pederssøn Litle i 1592. Jf. Kongsrud 2011 s. 206-207

³³⁸ NRR III s. 200-201

Kanslerembetet hadde fra eldre tid hatt mange viktige funksjoner. Særlig av politisk og juridisk art. Oppgavene hans hadde vært å utstede og besegle grid- og landsvistbrev, delta på lagting, herredager og stendermøter, og oppbevare viktige brev og dokumenter. Kanslerembetet gjennomgikk noen endringer etter 1592. Hjemting og lagting måtte avsi kjennelse før kansleren eventuelt meddelte landsvist, og dels som følge av skjerpede straffereaksjoner, ble færre saker gjenstand for kanslerens grid- og landsvistavgjørelser. Kanslerens virket etter 1592 primært som politiker for stendene.³³⁹ Det ser derfor ut til å ha vært sammenfallende interesser bak innvilgelsen av dette ønsket også. Som en følge av avgjørelsen ble Hans Pederssøn Litle valgt til kansler i 1592, og i 1593 gikk det ut en instruks til hvordan seglet skulle benyttes.³⁴⁰

Det fjerde den norske adelen ba om var at det måtte skaffes en svoren skriver i hvert sogn for å hjelpe lagrettemennene med å skrive dommene på bygdetinget. De ville likevel at saker som var for krevende for bygdetinget skulle oversendes rikets kansler og den aktuelle lagmannen.³⁴¹

Kongen innvilget ønsket om en svoren skriver i hvert sogn, men ikke at bøndene skulle frasi seg saker de anså som for krevende. Grunnen var fordi man fryktet at de skulle frasi seg også enkle saker. Kongen påla derfor bøndene og lagrettemennene å avsi dom i alle saker som ble fremlagt for dem først. Skulle de likevel ha vist seg ukyndige i saken, skulle de ikke straffes, men forskånes mest mulig. Dette er nesten ordrett i tråd med randnotatet i petisjonen.³⁴²

Også her ser vi sammenhengen med utviklingen i rettsvesenet. En svoren skriver ville være et nyttig redskap for begge parters interesser ved å protokollføre aktivitetene på tingene. Når det gjaldt det andre ønsket kom den norske adelen på kollisjonskurs med regjeringens reformarbeid. I både i 1579, og igjen i 1590, hadde bygdetingene og lagmennene blitt pålagt å avsi dom i sakene som ble innstevnet for dem. Dette var et forsøk på å hindre at de høyere rettsinstansene ble nedlesset av saker. Slik rettsystemet var i perioden kunne man føre en sak videre til neste rettsinstans om man var misfornøyd med dommen. Fikk man medhold ble den opprinnelige dommeren straffet med bøter. Som resultat vegret bøndene seg for å avsi dom i mange saker. Adelen ønske henger mindre sammen med rettsutførelsen, men var et spørsmål om ære. De var lite fornøyd med å måtte underkaste seg autoriteten til en domstol behersket

³³⁹ Kongsrud 2011 s. 8-9, 286-287

³⁴⁰ Rian 1995 s. 87, NRR III s. 297

³⁴¹ Akts I s. 111-112

³⁴² NRR III s. 201

av bønder. Men i møte med formynderregjeringens effektivisering veide dens ønske definitivt minst, og ble ikke tatt til følge.³⁴³

Angående adelens æresfølelse, var styrkingen av lagmannssembetets status i 1589 også på adelens bekostning, da lagmennene ble pålagt å underskrive og besegle dommer, vitneutsagn og andre brev før eventuelle adelige tilstede gjorde det samme.³⁴⁴

Når det gjelder utvikling innefor rettsvesenet var det tydelig at formynderregjeringen prioriterte dette høyt. Også Island fikk innvilget ønsket om svorne lagtingskrivere i 1593. De ønsket dessuten et eget segl og signet, og at lengden på lagtingene skulle økes fra en-to dager, til åtte dager eller mer. Alt dette fikk de innvilget av formynderregjeringen.³⁴⁵

Det femte den norske adelen ba om var at alle norske adelsmenn måtte forlenes med rikets og kronens len. Som begrunnelse var alt det vonde de hadde lidd under sjuårskrigen med avbrenninger og plyndringer av gods og gårder. Dessuten var det nødvendig for deres mulighet til å stille opp om det skulle skje riket noe i fremtiden.³⁴⁶ Dette var en bevisst henvisning til den spente situasjonene til nabolandene. I randnotatene skriver mottakeren at det skal tales med riksrådet om saken. Dette var i tråd med formynderregjeringen behandling av alle henvendelser tilknyttet len og forleninger.

Påstanden om at de norske adelsmennene i 1591 uttrykkelig fikk stadfestet sin rett til len, stemmer dårlig med det svaret de fikk.³⁴⁷ I svarbrevet gis adelen kun en vag formulering lik den i punkt to. Kongen og riksrådet lovte "[...]å holde begjæringen deres i tilbørlig akt[...]vite og gjøre deres beste[...] hver etter sine vilkår og tjeneste."³⁴⁸ Igjen gis ikke den norske adelen noen konkrete rettigheter, men avspises med et generelt løfte.³⁴⁹ Dette må ha vært en stor skuffelse for dem, men representerte likevel ingen formell forskjellsbehandling i forhold til den danske adelen.

På slutten av 1500-tallet var det i både Danmark og Norge misnøye med at mange av adelsmennene ikke oppnådde forleninger. Antallet voksne adelsmenn i Norge lå på dette tidspunktet mellom 50-75, mens det i Danmark lå på omlag 500. Når man tar i betraktning den sammenslåingen og reduksjonen av antallet len som hadde funnet sted, slik at antallet len hadde sunket fra 350 danske og 50 norske, til 130 danske og 25 norske, sier det seg selv at ikke alle nådde opp. Av de 55 norske adelsmennene som var med på å utstede hyllingsbrevet

³⁴³ Johnsen 1906 s. 129, Rian 1995 s. 87, Rian 1997 s. 134, Moseng m.fl. 2003 s. 137-138

³⁴⁴ NRR III s. 51

³⁴⁵ NRR III s. 282-283

³⁴⁶ Akts I s. 112-113

³⁴⁷ Rian 1995 s. 118, Moseng m.fl. 2003 s. 105

³⁴⁸ NRR III s. 202

³⁴⁹ Rian 1997 s. 121

i 1591, hadde bare tre av dem len.³⁵⁰ Dette gir muligens et noe skjevt bilde av forleningspolitikken, for i perioden mellom 1582-1591 hadde 33 av 74 registrerte norske adelsmenn på et eller annet tidspunkt en forlening.³⁵¹ Ikke var det slik at hver lensherre fikk bare ett len heller. En lensherre kunne oppnå flere forleninger, noe som gjorde tilgangen enda hardere. Dessuten var avstanden et problem for den norske adelen. Danske adelsmenn som ikke nådde opp i kampen om lenene i Danmark, kunne lettere hevde seg overfor konge, hoff, kanselli, riksråd og andre forbindelser, og slik oppnå forleninger i Norge.³⁵²

I forbindelse med Fredrik 2. begravelse i 1588 leverte 71 representanter for den danske adelen inn en petisjon hvor de klaget på forleningspolitikken. De stilte også krav til formynderregjeringen om å tildeles len, da denne ønsket adelens lojalitetserklæring. I likhet med svaret den norske adelen fikk i 1591, fikk den danske adelen et tilsvarende velvillig, men uforpliktende løfte. Avslaget på den norske adelens ønske var altså i overensstemmelse med regjeringens politikk, og bevarte regjeringens handlingsrom.³⁵³

Det sjette den norske adelen ba om var at forbudet i loven mot at adelskvinner, gifte og ugifte, kunne arve en del med broren skulle oppheves. En søster måtte få arve en søsterpart såfremt hun holdt seg ærlig og ektet en fri mann(adelsmann).³⁵⁴ Dette ble de innvilget siden de ønsket det selv og det ville være dem til beste.³⁵⁵ Interessant nok er dette det samme kravet som Peder Claussøn Friis hevder ble fremført av fruer og jomfruer(gifte og ugifte kvinner fra adelsstanden) i 1548, men som ble avvist.³⁵⁶ At kravet ble fremmet i adelens petisjon i 1591, samsvarer med den økte vekten på å bevare standens eksklusivitet og holde adelsjorda innad i standen.

Det sjuende den norske adelen ba om var at adelsmenn som giftet seg med ufri kvinne skulle ha forbrutt sitt arvegods til neste odelsmann eller arving av adel, slik at verken barna eller moren kunne arve adelsgodset. Barn fra slike ekteskap skulle heller ikke regnes som adelige. Dessuten ba de om at adelsgoods som hadde kommet fra adelsstanden via giftermål måtte innløses til neste adelsmann etter odelskjennelse mot betaling.³⁵⁷ Kongen svarer i privilegiebrevet at dette var "både rett og rimelig, og ville komme den rette adelige stamme til fremdrag og forbedring."³⁵⁸ Det ble derfor innvilget.

³⁵⁰ Rian 1995 s. 118, Rian 1997 s. 119-120

³⁵¹ Weidling 1998a s. 35, Moseng m.fl. 2003 s. 107

³⁵² Rian 1997 s. 119-120

³⁵³ Rian 1997 s. 120

³⁵⁴ Akts I s. 113

³⁵⁵ NRR III s. 202

³⁵⁶ Akts I s. 20

³⁵⁷ Akts I s. 113-114

³⁵⁸ NRR III s. 202-203

Det åttende den norske adelen ba om var at samme forhold skulle gjelde hvis en adelskvinne tok seg ufri mann. Dette ble også bekreftet av kongen med henvisning til recessen om at godset skulle selges innen år og dag til neste arving.³⁵⁹

Alle disse tre punktene i petisjonen forsterket og bygget videre på tendensen fra privilegiet fra 1582. Adelen hadde blitt mer lukket og eksklusiv, og presset på len og gods hadde økt. I langt sterkere grad ønsket de å begrense hvem som kunne regnes som adelige og forhindre at jordegods forsvant ut av adelsstandens eierskap. Ønskene møtte full forståelse hos kongen og riksrådet. Det er likevel tydelig at det begrensede antallet adelsmenn og kvinner førte til problemer på ekteskapsmarkedet. I 1594 søkte adelsmannen Hans Ovessøn[Rød] om at hans tre døtre, som han hadde fått i ekteskap med en ufri kvinne, måtte unntas for denne bestemmelsen slik at de kunne arve jordegodset hans. Han begrunnet dette med at ekteskapet hadde funnet sted for lenge siden, og han hadde ingen andre slektninger eller arvinger. Formynderegjeringen kunne imidlertid ikke gjøre noe imot den norske adelens privilegier eller tilråde kongen dette i hans umyndige år.³⁶⁰

Først etter kongens kroning i 1596 fikk han brev fra kongen som ga ham unntak for bestemmelsene i privilegiebrevet fordi det skulle ha skjedd før 1591. Kongen skrev at døtrene ikke bare skulle kunne arve ham, men også aktes og holdes for adelsfolk liksom andre adelsfolk i riket. Det hjalp sikkert på Hans Ovessøns sak at to av døtrene hadde ektet andre adelsmenn i mellomtiden.³⁶¹

Det niende den norske adelen ba om var at ingen adelsmann skulle bindes eller fengsles før det hadde blitt avsagt dom av hans tilbørlige dommere. Dette handlet om ære, og ble innvilget av kongen og rådet.³⁶²

Det tiende den norske adelen ba om var at festningene Akershus, Båhus, Bergenhus og Vardøhus måtte bygges og forbedres siden de var så forfalne. Kravet var begrunnet med at de skulle ha et sted å flykte til i tilfelle nytt krigsutbrudd, slik at det ikke skulle gå som i forrige feide(sjuårskrigen) hvor de ble plyndret, ihjelslått eller havnet i fiendens hender. De skrev videre at de ikke kunne forsvare landet uten festninger. Ved å fremme dette kravet viste de også bevissthet som riksstand, da dette ikke bare angikk adelens liv og eiendom, men alle Norges innbyggere, og forsvaret av riket. I randnotatene skrev mottakeren at "det skal med beste flid befordres" og at arbeidet med Akershus skulle påbegynnes med det første.³⁶³

³⁵⁹ Akts I s. 114, NRR III s. 203

³⁶⁰ NRR III s. 359

³⁶¹ NRR III s. 437-438

³⁶² Akts I s. 114, NRR III s. 203

³⁶³ Akts I s. 114-115

Festningenes tilstand var ikke et ukjent problem, alt i 1589 ble Akershus betegnet som forfallen, og Bergenhus i 1590.³⁶⁴ Problemet angikk ikke bare adelen og den øvrige norske befolkningen, men også styresmaktene som var avhengig av festningene som militære støttepunkter ved krig og opprør. Det var likevel først ved adelens petisjon at det ser ut som om det ble satt fart i arbeidet. Kongen og rådet bekreftet at dette var en sak som angikk alle, og vedtok at det med det aller første skulle igangsettes arbeid på Akershus og Båhus.³⁶⁵ Bergenhus og Vardøhus ble ikke nevnt. Det er uvisst om dette var av strategiske eller økonomiske årsaker, muligens av begge.

Stattholderen ble pålagt i et brev datert samme dag som adelsprivilegiene, å starte arbeidet med Akershus.³⁶⁶ Dette var bakgrunnen for den treårige skatten som så ble utskrevet i Akershus len i 1593.³⁶⁷ I motsetning til mange skatter som hadde blitt utskrevet under Fredrik 2. ser det ikke ut som om denne skatten har møtt på stor prinsipiell motstand, da den tross alt skulle brukes til et allmennyttig tiltak innenfor lenet. Av samme årsak ble kravet om hjelp eller pengeavgift, også av adelens bønder og tjenere, utskrevet i Båhuslen i 1594 i forbindelse med byggearbeidet der.³⁶⁸

Det ellevte den norske adelen ba om var at de måtte få bruke sine skoger og eiendommer fritt der hvor de hadde andeler sammen med kronen, kirken, klostre eller stift. Skogene deres måtte heller ikke uthugges i forbindelse med kongens krav om tømmerleveringer. I randnotatene står det "er allerede skjedd, etter enhver sitt lodd kan tale", og i privilegiebrevet blir det dem innvilget å bruke skogene i henhold til sin andel. Dette var ikke et ønske om noen nye rettigheter, men et tiltak for å beskytte en viktig inntektskilde.³⁶⁹

Det tolvte den norske adelen ba om var at de måtte få handle fritt med innenlandske, utenlandske og med bøndene i henhold til gammel sedvane. Dessuten ønsket de at det de kjøpte fra innenlandske og utenlandske til eget bruk måtte være fritt for toll og "sise".³⁷⁰ Dette begrunnet de med at de hadde så liten avl. At de skulle kunne handle fritt med innenlandske og utenlandske var neppe kjernen i kravet, for som jeg viste i forrige kapittel hadde de fått dette bekreftet i 1582.³⁷¹ Kravet var i større grad knyttet til en generell tollfrihet på handel til eget forbruk og frihet fra sise.³⁷²

³⁶⁴ NRR III s. 54-55, 125-126

³⁶⁵ NRR III s. 203-204

³⁶⁶ NRR III s. 206-208

³⁶⁷ NRR III s. 280-281

³⁶⁸ NRR III s. 348-349

³⁶⁹ Akts I s. 115, NRR III s. 204

³⁷⁰ "Sise" folkelig benevnelse på *Aksise*, en innførselstoll på øl og vin. Se Imsen og Winge 1999 s.12-13

³⁷¹ Se s. 61, 64-65

³⁷² Akts I s. 115-116

Alt i randnotatene virker det som om mottakeren var usikker på dette ønsket. Den første kommentaren mente dette kunne forhandles om i fremtiden, men ble så overstrøket. Den neste lyder at borgerne hadde deres privilegier til deres hus behov, og om sisen skulle det tales med rådet. Utav dette kan de virke som man kom frem til at dette var et rimelig krav, siden borgerne alt hadde en slik frihet. Svaret fra kongen og rådet må derfor ha vært skuffende, for de så seg ikke i stand til å innvilge noe som kunne være imot borgernes privilegier. Det var kongens rettighet til å gi eller endre på eksisterende privilegier. Men de innvilget at adelen måtte få kjøpe tysk øl til eget forbruk sisefritt, fordi dette var et privilegium som også den danske adelen hadde.³⁷³

Det ser ikke ut som om formynderregjeringen i prinsippet var imot den norske adelens ønske, men som den overstrøkne kommentaren indikerer var de tydelig usikre på hva de faktisk kunne bevilge, noe den endelige avgjørelsen synes å bekrefte. Om de innvilget noen rettigheter som stred mot borgernes og kjøpstedenes handelsprivilegier, var det så å si garantert at disse kom til å klage på det i ettertid. Frihet for sise var derimot lettere å innvilge, da dette involvert bare én handelsvare. At den danske adelen alt hadde rettigheten har ikke nødvendigvis hatt så stor betydning for avgjørelsen, da de hadde langt flere privilegier enn den norske adelen. Antagelig var sisefriheten det eneste de så seg i stand til å innvilge av kravet så lenge kongen var umyndig.

En annen interessant opplysning om sisefriheten til adelen dukker opp i forordningen om sildefisket i Norge fra 1589. Under punktet om kjøp og salg av øl står det, "at ingen skal være fri for sisen på øl, foruten våre undersåtter av adelen etter gammel frihet og sedvane for så mye øl som de trenger til eget bord".³⁷⁴ Denne forordningen ser ut til å indikere at adelen alt hadde en slik frihet for sise, siden den nevner adel generelt i en forordning som konkret angår fisket i Norge. Det kan likevel ikke utelukkes at dette viser til den danske adelens sisefrihet, selv om dette ikke spesifiseres. En annen mulig forklaring kan være at formynderregjeringen ikke var klar over at den norske adelen ikke hadde sisefrihet da denne forordningen ble utstedt. Det virker i alle fall merkelig at privilegiebrevet bevilger dem dette privilegiet hvis de allerede hadde det.

Så snart de fikk privilegiet, må den norske adelen ha nyttiggjort seg sisefriheten for det den var verdt, for alt i 1594 gikk det ut et skriv til de fem hovedlensmennene om misbruk av sisefriheten i både Danmark og Norge. Problemet var at adelen hevdet sisefrihet på mer øl enn den selv brukte. Adelsmenn skal ha delt ut sise-sedler til både borgere, bønder og andre

³⁷³ Akts I s. 115-116, NRR III s.

³⁷⁴ NRR III s. 79

undersåtter som så hentet ut øl i adelsmannens navn til skade for kronens inntekt. Skrivet støtter også opp om at friheten fra sise først kom med privilegiebrevet fra 1591. De er ingen eldre kilder som viser til et slikt misbruk i Norge, og det er påfallende at klagen kom bare tre år etter utstedelsen av privilegiebrevet.³⁷⁵

Det trettende punktet i petisjonen var som nevnt det eneste som ble avvist. I dette punktet ba de om at setegårdsfriheten de hadde måtte utvides til å gjelde alt gods og gårder de hadde i liggende i samme sogn som setegården. De ba også om skattefritak for tjenerne deres på alle disse overnevnte, samt hals- og håndsrett over dem. En senere tilføyning ønsker dessuten at bøndene deres skulle forskånes fra slottsarbeid. Kravet er som sagt unevnt i privilegiebrevet, men i randnotatene står det at "uti prinsens umyndige år er rådet ikke i stand til å bevilge noe slikt. Det kan søkes hos hans majestet når han mottar sin kongelige kroning".³⁷⁶

Dette er det mest ambisiøse kravet i hele petisjonen. Ikke bare ønsket de en omfattende utvidelse av skattefriheten sin, i praksis en skattefrihet som kunne omfatte hele adelsgodset deres. De ønsket sågar å få hals- og håndsretten over alle tjenere og leilendinger på godsene og gårdene sine. Dette var tross alt rettigheter som den danske adelen hadde, hvorav hals- og håndsretten helt siden 1536.³⁷⁷ Denne retten innebar at en adelsmann fikk retten til å fengsle, reise tiltale til og straffe egne undersåtter, inkludert dødsstraffer. Kravet er et klart forsøk på å oppnå samme rettigheter som den danske adelen. Problemet var at hals- og håndsretten var kongens rett, og bare kunne tildeles av ham. Alt som angikk eiendommer og skattefrihet var dessuten et område formynderregjeringen konsekvent vegret seg for å fatte vedtak på. Det er meget mulig at flere av formynderregjeringens og riksrådets medlemmer kunne ha sympatisert med adelens ønske, de kunne til og med hatt egeninteresse av å innvilge dette, men kravet ble avvist i tråd med formynderregjeringens praksis. Det måtte søkes hos en myndig konge.

En innvilgelse av dette kravet ville representert en stor økonomisk gevinst for de adelsmennene som hadde gods og gårder. Hals- og håndsretten ville i tillegg styrket deres myndighet og posisjon som stand. Hvor realistisk de trodde kravet var er ikke sikkert, men det var utvilsomt et ettertraktet privilegium. Retten ble for øvrig innvilget dem noe senere, i 1646, 110 år etter den danske adelen.³⁷⁸

³⁷⁵ NRR III s. 355-356

³⁷⁶ Akts I s. 116

³⁷⁷ Rian 1997 s. 52

³⁷⁸ Moseng m.fl. 2003 s. 105

Det fjortende den norske adelen ba om var at skyssplikten måtte ordnes slik at kronens og stiftets bønder også skulle ha skyssplikt på adelen og deres tjenere, fordi adelens bønder hadde skyssplikt på kongens befalingsmenn og tjenere. Dette ble begrunnet med at det ikke var mulig for noen å reise i landet uten den sedvanlige skyssplikten. I henhold til randnotatet ble dette innvilget, men med det forbehold at slik skyssplikt bare kunne kreves av de som hadde "passbord" og bevis på at de hadde rett til skyssen.³⁷⁹ Om dette ikke var tilfelle, var verken kronens eller adelens tjenere pliktige til å skyssse noen noe sted.³⁸⁰

Det femtende den norske adelen ba om var at skulle en adelsmann tiltales eller stevnes, måtte dette gjøres for hans hovedgård eller "brofjel".³⁸¹ Dette kravet var ikke nytt, et lignende krav fantes i petisjonen i 1548. Formuleringene var imidlertid at "ingen skal stevnes fra sitt rette lagsogn".³⁸² I petisjonen fra 1591 var kravet innskjerpet til å gjelde adel på deres bosteder. Selv om det ikke ble uttrykt eksplisitt, ser det ut som de ønsket dette som et privilegium for adelsstanden alene.

Både i randnotatet og i svaret fra kongen og rådet ble adelen innvilget ønsket, men retten ble i tillegg utvidet til å inkludere bøndene. Årsaken var at man ønsket at ingen skulle utsettes for forfølgelse uten å være lovlig stevnet.³⁸³ Kravet ble altså innvilget, men ikke reservert adelen.

Det sekstende den norske adelen ba om var at kirkeordinansen måtte overholdes i riket i alle dens artikler. Spesifikt ønsket de at innsettelse av prester skulle skje med "de beste menns samtykke, som bodde uti sognet"(med andre ord: adelen i sognet).³⁸⁴

Kongen og rådets svar kan tolkes begge veier. På den ene siden bekrefter de at ordinansen på alle måter skulle holdes og etterkommes. På den annen nevner de ingen særlig rett til samtykke fra adelens siden. Ordinansen tilla retten til å velge prest til menigheten som helhet, så det heller mot at dette ønsket ble avslått, selv om brevet ikke inneholder et eksplisitt avslag.³⁸⁵

Det syttende den norske adelen ba om var at adelen og bøndene deres måtte nyte fritt fiske fra egen grunn i henhold til loven og gammel vane. Dette ble innvilget både i randnotatene og i brevet med begrunnelsen at intet skulle gjøres imot Norges lov.³⁸⁶

³⁷⁹ "Passbord" var annet navn på pass, et legitimasjonsbevis. Se Imsen og Winge 1999 s. 311

³⁸⁰ Akts I s. 116-117 og NRR III s. 204-205

³⁸¹ Akts I s. 117, "Brofjel" betyr egentlig dørterskel, men brukes her i betydningen bolig. Se Imsen og Winge 1999 s. 62

³⁸² Akts I s. 18

³⁸³ NRR III s. 205

³⁸⁴ Akts I s. 117

³⁸⁵ Johnson 1906 s. 129, NRR III s. 205

³⁸⁶ Akts I s. 117, NRR III s. 205

Det attende og siste reelle punktet i petisjonen var et ønske om at bøndene deres i Nord-Norge måtte få slippe å føre kongens fisk til Bergen. Grunnen til dette var at det da ikke lot seg gjøre for dem å føre frem adelens egen fisk. Både i randnotatet og i privilegiebrevet ble det vist til at dette var forandret via et av kongens brev. Dette brevet har det ikke lyktes meg å finne. Notatene spesifiserer at bøndene skulle føre fisk, landskyld og leidang til de steder de hadde gjort etter gammel sedvane.³⁸⁷

Privilegiebrevet er avslutningsvis undertegnet av formynderregjeringens daværende medlemmer Nils Kås, Peder Munk, Jørgen Rosenkrantz og Hak Ulfstand, alle med egen hånd.³⁸⁸ Jeg vet ikke om det samtidig ble besejlet av formynderne. Privilegiebrevet ble utferdiget i fire eksemplarer på pergament som ble oversendt stattholderen Axel Gyldenstjerne med instruks om å forevise disse til adelen. Disse skulle så oppbevares på de steder adelen og stattholderen ble enig om.³⁸⁹ Minst ett av disse må ha blitt overgitt kansleren da han ble valgt det påfølgende året.

I alt virker det som den norske adelen fikk gjennomslag for mange av kravene i petisjonen. Avslagene var hovedsaklig på saksområder formynderregjeringen ikke så seg i stand til å bevilge, selv om de kunne ha stilt seg positive til dem selv. Andre krev stred hovedsaklig mot den pågående reformeringen og effektiviseringen av rettsvesenet. Det området adelen hadde størst fremgang på, var områder som angikk standens lukkethet, eksklusivitet og æressaker, såfremt disse ikke var i strid med de alt nevnte forhold. Alt dette medførte en viss styrking av standen. I noen tilfeller ble adelen gitt mer enn den ba om, slik som retten til å velge kandidat til kanslerembetet. Det virker i det store og hele som om formynderregjeringen og rådet har holdt seg overraskende forsiktige og tilbakeholdende i de fleste saker, uavhengig av hva den norske adelen hadde håpet. I likhet med resten av formynderstyrets periode, vegret de seg fra å tildele eller innvilge noe på områder som tradisjonelt tilhørte kongen.

5.4. Den norske adelens situasjon ved århundreskiftet

Etter at Kristian 4. ble kronet i 1596 og hadde overtatt regjeringsmakten bekreftet han adelens, kjøpstedenes, byenes, og bøndenes privilegier. 27. september 1596 fikk den norske adelen brev fra kongen hvor han bekreftet og stadfestet alle eldre privilegier og friheter gitt til dem av hans far, Fredrik 2, og alle andre av hans forfedre og tidligere konger i Danmark. Disse skulle være ved fullmakt i alle deres ord, punkter og artikler. Videre samtykte og

³⁸⁷ Akts I s. 117, NRR III s. 205

³⁸⁸ Johnsen 1906 s. 128-129, Akts III s. 304

³⁸⁹ NRR III s. 208

stadfestet han privilegiene de hadde fått 31. juli 1591, og at også disse skulle forbli ved fullmakt i alle deres ord, punkter og artikler.³⁹⁰ Den norske adelen fikk dermed bekreftet både privilegiebrevet fra 1591 og privilegiebrevet fra 1582.

Kroningen markerte slutten på formynderregjeringens åtteårige styre. Men selv om Kristian 4. ikke ble erklært myndig av rådet før han ble 19 år, hadde formynderne drøftet statssaker med den unge kongen i økende grad siden 1593. Hele Kristian 4. oppdragelse og skolegang hadde skjedd i regi av formynderregjeringen og riksrådet. Han hadde blitt opplært til å respektere det samstyret som eksisterte mellom konge og adel som et guddommelig premiss. Kongen skulle lede i samråd med riksrådet.³⁹¹

I 1596 og i de første påfølgende årene var den indrepolitiske situasjonen god. Det hadde vært fred i 26 år og begge rikene hadde opplevd en økonomisk oppgang. Særlig adelen hadde tjent på dette, men også monarkiets inntekter oversteg utgiftene. Sammen med den forsiktig utenrikspolitikken og skattepolitikken videreført av formynderne, gjorde dette at Kristian 4.s regjeringstid ble innledet i en god atmosfære. Kongen hadde store utfoldelsesmuligheter, og riksrådene sto i en gunstig stilling hvor de identifiserte seg med staten.³⁹²

Også den norske befolkningen hadde nytt godt av de gode konjunksjonene og det lave skattepresset etter sjuårskrigen. Produksjonen økte, og med den befolkningsveksten, som hadde gått fra omlag 200.000 i første halvdel av 1500-tallet, til rundt 300.000 i Norge ved år 1600.³⁹³ Adelenes antall og andel i samfunnet hadde derimot sunket noe i forhold til starten av århundret.

Basert på kildematerialet anslår Tor Weidling at det var omlag 75 voksne adelsmenn fra til sammen 42-48 slekter på slutten av 1500-tallet.³⁹⁴ Moseng m.fl. setter tallet noe høyere, til omkring 100 voksne adelsmenn fra omlag 66 familier.³⁹⁵ Holder vi oss til Geirr Leistads utregning som beregner en gjennomsnittsfamilie på 10 personer hvorav 1,5 tjenestedyktige menn, får vi et antall adelspersoner på ca. 500-660 stykk. Dette vil igjen tilsvare en andel i befolkningen på 0,17 til 0,22 prosent, i snitt 0,2 prosent. Som jeg viste i kapitel 3 og 4 lå andelen adelige i Norge på starten av århundret på 0,4-0,5 prosent avhengig av beregningen, og rundt 1548 på ca. samme andel som i 1591.³⁹⁶

³⁹⁰ NRR III s. 444

³⁹¹ Rian 1995 s. 131-132 og Rian 1997 s. 210-211

³⁹² Rian 1995 s. 131-132 og Rian 1997 s. 210-211

³⁹³ Rian 1997 s. 30, 319

³⁹⁴ Weidling 1998a s. 35-36

³⁹⁵ Moseng m.fl. 2003 s. 106

³⁹⁶ Se s. 24-25, 41

Om disse tallene er riktige, hadde altså både antallet og andelen adelige i Norge omlag halvert seg i forhold til begynnelsen av århundret. Beregningene viser riktignok at disse endringene i hovedsak kan tillegges følgene av 1537, og at både antallet og andelen adelige holdt seg stabile i siste halvdel av århundret. Hovedårsakene til at adelen i Norge holdt seg stabil i siste halvdel av 1500-tallet og fram mot århundreskiftet, kan tillegges et par forhold. Verken det standsmessige luksuskonsumet eller den sosiale differensieringen og eiendomskonsentrasjonen hadde kommet i gang i like stor stil i Norge, som den hadde i Danmark. Først da dette for alvor akselererte i Norge på 1600-tallet fikk det kraftige følger for den norske adelsstanden. Økte kostnader førte til at flere gav opp adelskapet, mens noen sågar flyttet til Danmark for å hevde seg bedre.³⁹⁷

I 1596 var adelen likevel inne i en god utvikling, levestandarden hadde økt, dels fra len og ombud, men hovedsaklig fra en intens godsdrift som ga inntekter via avgifter og handel.³⁹⁸ Denne utviklingen hadde blitt ytterligere stimulert ved at kongene gradvis hadde innrømmet den norske adelen privilegier som økte tilnærmingen mellom dem og den danske adelsstanden. Sett under ett representerer ikke 1500-tallet verken en ensformet nedgang- eller oppgangsperiode for den norske adelen. Utviklingen gikk i bølgedaler, men fra slutten av sjuårskrigen hadde utviklingen vært gjennomgående gunstig for standen, og selv om den fortsatt ikke hadde gjenvunnet sin politiske stilling, hadde den igjen oppnådd å bli en riksbærende stand i Norge.

³⁹⁷ Rian 1997 s. 322-328

³⁹⁸ Rian 1997 s. 327

6. Komparasjon mellom norsk og bayersk adel på 1500-tallet

6.1. Innledning

I dette kapitlet vil jeg sammenligne den norske adelen og dens to privilegiebrev fra 1500-tallet med den bayerske adelen og to av dens privilegiebrev fra samme periode.

Formålet er å undersøke mulige likheter og ulikheter mellom de norske og bayerske privilegiebrevene, og identifisere mulige faktorer og forhold som var utslagsgivende i forhandlingene.

Valget av akkurat disse privilegiebrevene skyldes at brevet fra 1508, i likhet med 1591, ble utstedt under en formynderregjering. Brevet fra 1557 har på sin side blitt tilskrevet et tydelig taktisk motiv fra den bayerske hertugen. Jeg ønsker derfor å sammenligne det med det norske privilegiet av 1582 siden mine undersøkelser tyder på et lignende motiv fra den dansk-norske kongen. I tilknytning til denne sammenligningen vil jeg dessuten drøfte andre relevante funn som angår adelen og samfunnet. Ved å sammenligne kan jeg forhåpentligvis kaste lys over utviklingen i Norge og konstantere hvor spesiell eller allmenneuropeisk den var.

Først vil jeg kort oppsummere den bayerske adelens sammensetning og organisasjon rundt år 1500. Deretter gå inn på situasjonen like før det første privilegiebrevet fra 1508 og forhandlingene frem mot kompromisset i 1516. Videre vil jeg gjennomgå utviklingen mot det andre privilegiebrevet av 1557, og hva dette innebar, før jeg går over til den komparative drøftingen. Av hensyn til kapitlets lengde lar det seg ikke gjøre å gå i dybden på de religiøse omveltningene reformasjonen utløste.

Viktige forskjeller mellom den bayerske og den norske adelsstanden var at den bayerske ble sterkere påvirket av de religiøse omveltningene i forbindelse med reformasjonen. På den andre siden hadde den bayerske på 1500-tallet viktige politiske rettigheter i form av forsamlingsrett og motstands-/opprørsrett, rett til å bevilge skatter og var representert i stenderforsamlingen. Videre forholdt de seg til en innenlandsk fyrste(hertugen), men også den tysk-romerske kongen/keiseren.³⁹⁹ Sistnevnte var en viktig støttespiller for begge sider, ettersom han kunne kombinere sine egne interesser med interessene til adelen eller hertugen. Grunnlaget var at deler av adelen og hertugen selv var direkte underlagt keiseren, noe som

³⁹⁹ I denne oppgaven viser begrepet konge til den tysk-romerske kongen etter han var valgt av kurfyrstene, men enda ikke kronet til keiser. Tysk-romersk keiser viser til en slik kronet keiser. Begge posisjonene kunne være besatt samtidig, men det kunne også ta lang tid før kongen ble kronet til keiser, slik tilfellet med Maximilian 1. viser.

kunne skape både allianser og konflikter mellom de tre partene.

Interessante likheter mellom den bayerske og den norske adelsstanden var at begge utgjorde ca. samme andel av befolkningen, selv om den bayerske var mer tallrik. Videre delte begge stendene tradisjonen med hylling som anerkjennelse av en ny fyrste, og begge brukte denne anledningen til å kreve rettigheter. En siste påfallende likhet, som jeg dessverre ikke har hatt anledning til å undersøke nærmere innenfor denne oppgavens rammer, er den bayerske adelens tap av politisk innflytelse i siste halvdel av 1500-tallet, og første tiår av 1600-tallet, i takt med utbyggingen av hertugens sentralmakt.

6.2. Den bayerske adelens sammensetning og organisasjon rundt år 1500

Den bayerske adelen ved begynnelsen på 1500-tallet var en sammensatt gruppe, et resultat av en utvikling som hadde pågått igjennom hele middelalderen. Innefor tysk historieskriving har man fulgt en inndeling av adelen som kan minne om praksisen innefor den norske, men denne delingen er i langt større grad preget av rangforskjeller, siden den tyske og også den bayerske adelen hadde et langt større mangfold når det gjaldt titler og inndelinger.

På dette tidspunktet kan man skille mellom en høyadel bestående av fem gamle "edelfrie/høyfrie" familier, samt sju "riksumiddelbare" greve- og friherrefamilier.⁴⁰⁰ Deretter fulgte et mellomsjikt av adelsmenn kalt herrer, som opprinnelig var av ufri opphav. Dette mellomsjiktet smeltet i løpet av senmiddelalderen i stor grad sammen med høyadelen, dels via standsheving og dels via ekteskap. Dette høyere sjiktet innenfor adelen var den såkalte "turneringsadelen". De forsøkte konsekvent å avgrense seg fra den lavere adelen både standsmessig og politisk. Denne lavadelen besto av riddere og væpnere (enda ikke oppnådd ridderslaget). Flere av disse var født ufrie og sto ofte i et avhengighetsforhold til høyadelsmenn.⁴⁰¹

Blant adelen må det også trekkes et skille mellom de som var riksumiddelbare og de som var "landsässige" det vil si "av landet". Førstnevnte var keiserens vasaller og de andre var territorialherrens, i dette tilfellet hertugens, vasaller. Hertugen var selv keiserens vasall og hadde hertugdømmet som len fra ham. Hertugen utøvde ingen rett over de riksumiddelbare adelige på deres riksumiddelbare landområder, men flere av disse var ofte i besittelse av

⁴⁰⁰ *Hochfrei* og/eller *Edelfrei* betegner adelsdynastier fra tidlig og høymiddelalderen, som i motsetning til senere adel ikke hadde fått adelskapet i kraft av et lensforhold eller tjeneste. Herunder hørte Wittelsbachene.

Riksumiddelbar betegner adelsmenn (riksgrever, riksfriherre, riksriddere etc.) som var direkte underkastet den tysk-romerske keiseren og det tysk-romerske riket. De sto følgelig ikke under noen annen fyrstes jurisdiksjon. Forpliktelsene var blant annet å tjene med "råd og dåd", delta på riksdagen og betale en egen riksskatt. Jf. Braun 2012

⁴⁰¹ Albrecht 1974 s. 565, Hechberger 2008, s. 17-18, Holzfurtner 2008a, s. 76

jordegods som tilhørte hertugdømmet i tillegg. Dermed kom de i et vasallforhold til ham også, og oppnådde dessuten sete i "landtagen," den bayerske stenderforsamlingen. Hertugene bestred flere av de riksumiddelbare territoriene og var særlig imot opprettelsen av nye innefor hertugdømmet, siden dette ville innebære rettighetstap for dem selv.⁴⁰²

Det har ikke lyktes meg å finne noen gode beregninger over andelen adelige i Bayern rundt år 1500. Dieter Albrecht oppgir at det rundt 1500 var ca. 87 høyadelige og 250 lavadelige familier, men uten en definisjon av begrepet "familie" eller en beregning av det totale folketallet rundt 1500 er det vanskelig å si noe om hvor stor andel disse representerte. For år 1600 har jeg derimot funnet en beregning som angir 375 adelslekter og 118.200 familier av undersåtter. Det er videre oppgitt at andelen adelige familier av den totale befolkningen lå på ca. 0,3 prosent.⁴⁰³ Det er en interessant beregning siden andelen adelige i Norge lå på 0,2 prosent på samme tidspunkt.⁴⁰⁴

Den bayersk adelen var en av tre stender som var representert i stenderforsamlingen. På 1500-tallet var det likevel bare de av adelen som satt på et av landets gods med rett til den lavere rettsutøvelse, som var matrikulert og innført i den såkalte "landtafel" som hadde rett til å møte.⁴⁰⁵ I tillegg til adelen hadde dessuten representantene fra klostre og stift, prelatene, og representantene for byene og de frie handelsstedene rett til å møte. I motsetning til bøndene i Tyrol og Salzburg, klarte imidlertid aldri de bayerske bøndene å oppnå rett til å delta på stenderforsamlingene eller til å delta i det offentlig liv.⁴⁰⁶

Stenderrepresentasjon ble først og fremst brukt for å beskytte egne interesser overfor hertugene. Stenderrepresentantene var ingen valgte representanter for folket, selv om de anså seg selv som representanter for både egne leilendingers interesser, og andres, herunder hertugens. De ble da også mer eller mindre stilltiende anerkjent som dette av både hertugene og undersåttene.⁴⁰⁷

Utviklingen av stenderforsamlingen strekker seg langt tilbake. De avgjørende hendelsene skjedde på 1300-tallet med "schnaitbacher diplommet" i 1302 for hertugdømmet øvre Bayern, og den "ottonske håndfestning" i 1311 for hertugdømmet nedre Bayern. I schnaitbacher diplommet ga hertug Rudolf 1. og hans bror og medregent Ludvig 4, adelen retten til å bevilge skatteutskrivning i bytte mot en feskatt. Kravet fra adelen var at denne skatten skulle være én engangsskatt. Samtidig ble adelens motstandsrett/opprørsrett og

⁴⁰² Albrecht 1974 s. 560, 576, Hechberger 2008, s. 17, Nadler 2008a s. 66

⁴⁰³ Albrecht 1974 s. 565-566, Kink m.fl. 2008 s. 131

⁴⁰⁴ Se s. 91

⁴⁰⁵ Bosl 1974 s. 77, Lanzinner 1980 s. 14

⁴⁰⁶ Albrecht 1974 s. 573, 576

⁴⁰⁷ Albrecht 1974 s. 577, Bairo 2008 s. 14

forsamlingsrett anerkjent. Hertugens svært pressede økonomiske situasjon var årsaken til forhandlingene, og fem år senere så hertugen seg igjen tvunget til å be om en ny skatt, denne gangen trådte alle tre stendene sammen.⁴⁰⁸

I forbindelse med den ottonske håndfestning i 1311 var også hertug Otto 3. av nedre Bayern, etter lange og kostbare utenrikspolitiske handlinger i Ungarn og Østerrike, i en tyngende økonomisk krise. Han så seg tvunget til å utskrive en høy allmenn nødskatt, og måtte derfor forhandle med stendene. Forhandlingene endte i avtalen om at adelen, i bytte mot en engangsskatt, fritt fikk utøve den lavere rettsutøvelsen på jordegodsene sine og fikk anerkjent forsamlings- og motstandsretten sin. Unntak fra rettsutøvelsen var de lovbruddene som ble straffet på livet (høyere rettsutøvelsen, den såkalte blodretten): tyveri, drap, voldtekt og overfall. Dessuten rettsutøvelsen "over grunn og jord". Disse ble forbeholdt hertugens egne domstoler. Håndfestningen innebar dessuten grunnlaget for retten til å bevilge fremtidige skatteutskrivninger, siden hertugen måtte forhandle om alle fremtidige skatteutskrivninger med dem.⁴⁰⁹

Disse dokumentene, og da fortrinnsvis den ottonske håndfestningen, la et skriftlig rettsgrunnlag for stendenes rettigheter og stenderforsamlingens virke. Selv om flere grunnherrer alt hadde enkelte av privilegiene på sine jordegods, var dette den første skriftlige anerkjenningen av disse gamle rettighetene. Det omtales derfor som landstendenes første frihetsbrev. Det store antallet avskrifter støtter opp om betydningen dokumentet hadde både i samtiden og i de påfølgende århundrene. I den videre utviklingen på 1300-tallet ble den lavere rettsutøvelsen også gitt til den tredje standen, byene og handelsstedene. Og i 1394 og 1395 samtykket hertugene i at alle de tre stendene hadde forsamlingsrett. Dermed hadde samtlige stender oppnådd denne rettigheten.⁴¹⁰

Landtagen på begynnelsen av 1500-tallet var så å si ferdig utformet. Retten til å innkalle stenderforsamlingen var det likevel hertugen alene som hadde, og det ble på 1500-tallet i økende grad gjort med det mål å forhandle om skattlegging eller skatteheving. Denne retten forble den sterkeste og viktigste retten stendene hadde, og i disse forhandlingene var den pressmiddel for å oppnå rettigheter tilbake. Mellom 1311 og 1565 oppnådde stendene 64 såkalte frihetsbrev med ulike rettigheter. For adelens del må man likevel skille mellom privilegier de oppnådde i kraft av å være adel, de egentlige adelsprivilegiene, og privilegier adelen oppnådde som en del av stenderforsamlingen. De siste var friheter knyttet til stendene.

⁴⁰⁸ Bära 2008 s. 5-7

⁴⁰⁹ Spindler 1974 s. 128-131, Bära 2008 s. 8-13, Seibert 2008 s. 78-79

⁴¹⁰ Spindler 1974 s. 129, Bära 2008 s. 13-15

I noen tilfeller kunne de likevel gå inn i hverandre, som i forbindelse med privilegiene av 1557.⁴¹¹

6.3. Formynderregjeringen og den "erklærte landsfriheten" av 1508

Etter den tredje store bayerske landsdelingen av 19. november 1392, hadde Bayern vært delt i fire delhertugdømmer: Bayern-Ingolstadt, Bayern-Landshut, Bayern-München og Bayern-Straubing.⁴¹² Samme form for landdeling hadde også gjorde seg også gjeldende i Slesvig-Holstein i 1490, 1544 og 1564. Her endte ikke delingene før i 1779.⁴¹³

I Bayern lyktes det hertug Albrecht 4. av Bayern-München(1447-1508) å ende delingen i 1505 og han sikret seg mot at hertugdømmet skulle bli delt på nytt etter hans død ved å innføre ordningen med primogenitur. Denne primogeniturordningen av 8. juli 1506 medførte at for all fremtid skulle bare den førstefødte sønnen arve hele hertugdømmet. Yngre sønner skulle tildeles tittelen greve og, etter de ble myndige, gis en årlig rente på 4000 gylden. De skulle regnes som hertugens undersåtter, og ikke hans medregenter. Albrecht 4. fikk samtykke for ordningen fra både sin bror Wolfgang og de tre stendene.⁴¹⁴

Primogeniturordningen innholdt en ytterligere bestemmelse som fikk følger for den kommende tiden. I tilfelle Albrecht 4. døde før sønnen hans Wilhelm 4. ble myndig, skulle en formynderregjering dannes av broren Wolfgang og seks av stendenes medlemmer. Siden hertugen døde bare to år senere, trådte denne bestemmelsen i kraft.⁴¹⁵

Formynderregjeringens styre i perioden 1508-1511 representerer et første høydepunkt i stendenes makt. På den ene siden var stendene, og særlig adelen, i en styrket posisjon etter gjenforeningen av hertugdømmet, siden dette betydde at også stendene var gjenforent og kunne fronte felles sak. På den andre siden viste formynderregjeringens leder, Albrecht 4.s bror Wolfgang, mindre interesse for formynderstyret. Denne sterke posisjonen kom til uttrykk på den første landtagen i Landshut 1508, hvor den "erklærte landsfriheten" sto som den største oppnåelsen, ikke bare for stendene, men i stor grad også for den bayerske adelen.⁴¹⁶

Den "erklærte landsfriheten" som ble besluttet på stendermøtet, innbar en vesentlig forbedring av stendenes rettigheter overfor hertugen. Enda viktigere var kravet om at den kommende hertugen, og hertuger etter ham, måtte bekrefte disse rettighetene før han kunne kreve hyllingen av stendene. Ytterligere skulle også alle av hertugens embetsmenn være

⁴¹¹ Albrecht 1974 s. 577-578 også fotnote 2 s. 577

⁴¹² Straub 1974 s. 188-189

⁴¹³ Kjeldsen 2012

⁴¹⁴ Kraus 1974 s. 294

⁴¹⁵ Bosl 1974 s. 83

⁴¹⁶ Lutz 1974 s. 298, Holzfurtner 2008b s. 82

forpliktet til å overholde dem. Disse rettighetene var dels en skriftlig bekreftelse av eldre, og dels en tildeling av nye rettigheter. For adelens del fikk de bekreftet retten til rettsutøvelse i "hofmarkene" sine, deres fysiske avgrensning og kompetansefordelingen mellom hofmarkrett, landrett og viztumsrett (hertugens egen domstol) ble regulert. Hofmarksvesenet hadde oppstått alt på 1300-tallet, og bygde på eldre rettighetene, herunder den ottonske håndfestning. Begrepet "hofmark" omfattet dels åpne, dels lukkede herskapsområder, som vanligvis omfattet en eller flere landsbyer. Hofmarksherren besatt i disse områdene retten til den lavere rettsutøvelsen, forvaltning, overvåking av mål og vekt, inspeksjon, rett til vederlagsfritt pliktarbeid og utøvelse av den lavere jakt (småvilt).⁴¹⁷

En ny innrømmelse overfor adelen var bestemmelsen om at de hertuglige embetene bare skulle besettes med innfødte bayerske menn, og at flertallet av rådsstillingene ved hoffet skulle innehas av adelens medlemmer. Dette var en klar reaksjon mot hertugens vane med å ansette utenlandske menn, og samtidig var den et mottrekk mot den økende tendensen at ikke-adelige menn med universitetsutdannelse oppnådde viktige stillinger ved hoffet. Flere rettigheter kom i 1510, da formynderregjeringen måtte be stendene om en skattebevilgning. Stendene aksepterte kravet, men stilte ytterligere krav til motytelser. Det har dessverre ikke lyktes meg å finne ut hva disse var.⁴¹⁸

I 1511 ble Wilhelm 4. myndig og overtok regjeringsutøvelsen. Han forsøkte å unngå kravet om å bekrefte landsfriheten ved og la være å innkalle landtagen. Resten av hans politikk var også preget av forsøk på frigjøre seg fra stendenes innflytelse. Wilhelm 4.s handlinger førte til overhengende fare for væpnet motstand fra stendene.⁴¹⁹

Først ved landtagen i Ingolstadt i 1516 ble det oppnådd et kompromiss. Dette innbar at stendene etter 1516 ikke lenger hadde mulighet til å gripe inn i forholdet mellom regjeringsutøvelsen til Wilhelm 4. og broren Ludwig som fikk rett til å holde hoff i Landshut. Siden Ludwig aldri giftet seg berørte ikke denne avtalen primogeniturordningen som ble stående som gjeldende rett. For stendenes del innebar møtet i 1516 et kompromiss for rettighetene deres. Noen av innrømmelsene de hadde fått i etterkant av 1508 måtte oppgis, men i det hele ble den nye versjonen av landsfriheten en mellomting mellom den opprinnelige utgaven fra 1508 og den særdeles standsvennlige versjonen fra 1514. Rettighetene fra 1508 ble altså stående.⁴²⁰

⁴¹⁷ Lutz 1974 s. 298, Holzfurtner 2008b s. 82, Kopfmann 2008 s. 104,

⁴¹⁸ Lutz 1974 s. 299, Holzfurtner 2008b s. 82

⁴¹⁹ Lutz 1974 s. 300

⁴²⁰ Lutz 1974 s. 300-301

6.4. Albrecht 5, adelsopposisjonen og "edelmansfriheten" av 1557

Albrecht 5. var eneste ektefødte sønn av Wilhelm 4. og kunne problemfritt overta hele hertugdømmet i tråd med primogeniturordningen etter farens død i 1550. Albrecht 5.s regjeringstid var fylt med sterke motsetninger med landstendene, og da særlig adelen. I tillegg til politiske og økonomiske motiver, trådte også konfesjonelle forskjeller inn i striden. På den andre siden hadde utbyggingen av statsapparatet, som hadde begynt under Wilhelm 4, virkelig begynt å skyte fart i takt med det økte antallet oppgaver for sentralmakten. For stendenes del ga denne økte aktiviteten rom for forhandlinger på grunn av det store skattebehovet, men ga også hertugen større uavhengighet og reduserte gradvis stenderforsamlingens innflytelse.⁴²¹

På landtagen i 1553 henvendte stendenes utvalg seg til hertugen med krav om å la de kirkelige myndighetene forkynne det hellige evangelium etter rette kristelige forstand (det vil si protestantisk). De ba også om at lekfolket skulle få innta vinen ved nattverden. Denne kalkbevegelsen representerte et lite mindretall, men vant store deler av stendene i form av et ønske om kirkelig reform. Særtrekk for Bayern var at deler av denne reformtankegangen ble adoptert av kirkelige øvrighetspersoner, som lenge hadde ønsket kirkelig reform, og som dessuten anså det som løsningen på den religiøse splittelsen. Viktigere for denne oppgaven var det andre særtrekket. Kalkbevegelsen knyttet seg til en stenderopposisjon som gikk ut fra deler av adelen, hvorav flere var riksumiddelbare.⁴²²

Denne sammensatte bevegelsen ble ytterligere oppmuntret av religionsfreden i Augsburg i 1555. Med den ble den protestantiske læren riksrettslig anerkjent, og de tyske fyrstene fikk selv bestemme hvilken konfesjon de selv, og undersåttene deres, skulle følge. Albrecht 5. forventet nye krav fra stendene og forsøkte uten hell å oppnå konsesjoner fra paven på viktige punkter.⁴²³ På landtagen i 1556 gjorde majoriteten av stendene, adelen og byer/handelsstedene, bevilgningen av kalken til lekfolket til betingelse for enhver videre rådføring og beslutning.⁴²⁴ Samtidig som hertugen forsøkte å demme opp for spredningen av den protestantiske konfesjonen, pågikk en storstilt utbygging av sentralforvaltningen som var nødvendig for å ta seg av det økte antallet arbeidsoppgaver. Denne utbyggingen var avhengig av skattebevilgninger fra stendene. De hyppige pengekravene fra hertugen ga dermed stendene gode forhandlingsmuligheter i den konfesjonelle striden.⁴²⁵

⁴²¹ Lutz 1974 s. 336, Kink 2008 s. 96-97

⁴²² Lutz 1974 s. 338

⁴²³ Lutz 1974 s. 338-339, Kink 2008 s. 96

⁴²⁴ Lutz 1974 s. 339

⁴²⁵ Bosl 1974 s. 142, Lanzinner 1980 s. 76, 83

Et prekært pengebehov tvang Albrecht 5. til å kalle sammen til landtag i desember 1557. For å unngå å gi stendene ytterligere religiøse konsesjoner, fulgte Albrecht 5. i stedet rådet fra rådgiverne sine om å gi stendene en annen betydelig motytelse. I bytte mot at stendene overtok en gjeld på 812.000 gylden, godtok Albrecht 5. en avgrensning av hans egne rettigheter. I "edelmansfriheten" oppnådde dermed adelen retten til den profitable lavere rettsutøvelsen, jaktrett og pliktarbeid på gods og eiendommer som lå strødd utenom hofmarkenes jurisdiksjon, de såkalte tilliggende godsene. Det store flertallet av adelen ser ut til å ha foretrukket dette viktige privilegiet, i alle fall de hvis konfesjonelle overbevisning enda ikke var helt fastlagt. Ønsket om personlig vinning har gått foran en felles politisk/religiøs hevdelse overfor hertugen. Noe misnøye blant stendenes medlemmer har det vært, bl.a. klaget Oswald von Eck i et av sine brev over at de verdslige stendene solgte seg så billig.⁴²⁶

En annen følge av edelmansfriheten var at den gamle rangdelingen innad i adelen ble utjevnet. Privilegiet refererte til de herrene som var anerkjent som adelige, men i praksis omfattet det ikke bare de gamle, høyadelige familiene. Også de lavadelige og borgere som hadde blitt adlet, og opptrådte på stenderforsamlingen, ble omfattet av privilegiet. Det var nettopp dette laget i adelen som utgjorde størsteparten av de som sto i hertugens tjeneste. De var også den gruppen som hadde mest oppsplittet gods i landet, og dermed tjente mest på edelmansfriheten.

Ved å knytte denne gruppen til seg klarte Albrecht 5. å hindre at de gled over i den protestantiske opposisjonen ledet av høyadelen. Sammen med den geistlige standen kunne Albrecht 5. dermed oppnå en majoritet i hans favør i spørsmål som angikk konfesjonen. Med en slik likestilt adel hvor alle nøt edelmansfriheten, mistet den gamle delingen i en eldre høyadel og en lavere, nyere adel mening. Fra dette tidspunktet ble skillet i adelen hvem som var berettiget til edelmansfriheten, og hvem som ikke var det. Samtidig hadde hertugen i praksis retten til å tildele edelmansfriheten i fremtiden. Dermed hadde han retten til å bestemme hvem som skulle være del av denne nye formen for høyadel.⁴²⁷

Selv om edelmansfriheten sto som et av høydepunktene for stendenes makt, og medførte en betydelig gevinst for den bayerske adelen, er den samtidig et godt eksempel på et taktisk valg fra hertugens side. Det skulle riktignok ta enda noen år før Albrecht 5. klarte å nedkjempe høyadelens konfesjonelle opposisjon(1563-1564), men etter denne endelig seieren

⁴²⁶ Bosl 1974 s. 143-144, Nadler 2008b s. 83

⁴²⁷ Nadler 2008b s. 83, Holzfurtner 2008a s. 78

ble det slutt på religiøs motstandskamp fra adelens side. Medvirkende var også at den lavere adelen ikke ville risikere rettighetene de hadde vunnet i 1557.⁴²⁸

6.5. Komparasjon mellom bayersk og norsk adel

Kan den bayerske adelens privilegier og forhandlinger si noe om den norske adelens forhandlinger om privilegier sist på 1500-tallet? Med utgangspunkt i de grunnleggende likhetene, samtidig som jeg skal ta hensyn til ulikhetene, vil jeg drøfte situasjonen i 1508 mot 1591, og situasjonen 1557 mot 1582.

6.5.1. Formynderstyret og den "erklærte landsfrihet" av 1508, sett opp imot formynderstyret og privilegiebrevet av 1591

Hvordan fremstår den norske adelens innrømmelser under formynderstyret i 1591 i sammenligning med den bayerske adelens fra 1508-1516? Hvorfor ble det slik, og hvilke faktorer var utslagsgivende i disse to situasjonene?

Noen av forutsetningene var meget like. I Bayern besto formynderregjeringen av seks representanter fra stendene og hertugens bror. Sistnevnte var neppe utslagsgivende, siden han viste gjennomgående lite interesse for å delta på møter og forhandlinger.⁴²⁹ I Danmark-Norge besto formynderregjeringen av fire riksrådsmedlemmer, alle av adelen.⁴³⁰ Sett slik var det rene adelige interesser i Danmark-Norge, mens den adelige representasjonen i Bayern i beste fall var i flertall. Både blant den bayerske, den norske og deler av den danske adelen var det ved starten av formynderstyrene en viss misnøye knyttet til sentralmakten, og dens respekt for deres rettigheter.

En avgjørende forskjell og viktig faktor i forhandlingene på bayersk side, var at både ordningen med primogenitur og gjenforeningen av hertugdømmet under en fyrste var en ny ordning av staten. I Danmark-Norge, og da fortrinnsvis Norge, var ordningen med primogenitur en gammel praksis, og sentralmakten var langt bedre etablert. Selv om det i forbindelse med adelsmøtet i Oslo 1582, indirekte ble uttrykt usikkerhet til den norske adelens lojalitet, virker ikke dette å ha vært en utpreget bekymring i 1591.⁴³¹ Jeg har ikke funnet god indikasjoner på en slik situasjon i kildematerialet.

I Bayern var stendene, og med dem adelen, blitt gjenforent sammen med hertugdømmet og kunne derfor stå samlet i sine krav. I Danmark-Norge sto fortsatt den

⁴²⁸ Holzfurtner 2008a s. 78, Kink 2008 s. 96, Nadler 2008c s. 98-99

⁴²⁹ Bosl 1974 s. 83

⁴³⁰ Rian 1997 s. 64, 66

⁴³¹ Akts III s. 290-294

norske og den danske adelen som to separate adelsstender, med ulike rettigheter og interesser. Den norske adelen måtte ikke bare fremme sine interesser alene, den måtte forhandle med et råd plassert i et annet og dominerende rike innenfor staten. I Bayern forhandlet stendene med representanter fra egne rekker. Det er dermed grunn til å tro at interessene falt bedre sammen mellom formynderregjeringen og resten av stendene i Bayern, enn mellom den norske adelen og formynderregjeringen i København. Endelig hadde den norske adelen ingen pressmiddel de kunne benytte for å få gjennomslag for kravene sine. Den bayerske stenderforsamlingen hadde tross alt skattebevilgningsretten.

Sammenligner man rettighetene de to adelsstendene oppnådde i 1508 og 1591, er den største forskjellen den bayerske adelens bekreftelse av eldre politiske rettigheter, og deres gyldighet for hele det nyforente hertugdømmet. De sikret seg dessuten adelens viktige statlige embetsstillinger.⁴³² I motsetning til disse var den norske adelens innrømmelser, slik jeg viste i kapittel 5, hovedsaklig knyttet til ære og eksklusivitet, så lenge de ikke stred mot politikken regjeringen førte. De mest ambisiøse kravene, som angikk samtykke til skatteutskrivning, tildeling av len og skattefrihet/hals- og håndsrett ble enten avvist eller man gav ingen forpliktende løfter. Formynderregjeringen i Danmark-Norge virker altså å ha vært langt mer restriktive med å tildele politiske privilegier og har i mindre grad følt behov for å gi etter for andre krav.

Årsaken til dette lå ikke bare i motstridene interesser mellom den norske adelen og formynderregjeringen. Jeg vil hevde det avgjørende punktet i forhandlingene, og som tydeligst skilte situasjonen fra den i Bayern, var at toppsjiktet av den danske adelen, og dermed den ledende samfunnsgruppen i hele Danmark-Norge hadde interesse av å opprettholde det etablerte statssystemet. Interessene til begge sider hadde falt sammen i den politikken som ble ført etter sjuårskrigen, og ved å bevare kongemaktens rettigheter beskyttet de samtidig sine egne. Dette var tydeligst i forbindelse med skattlegging og lenspolitikken, hvor formynderne konsekvent vegret seg for å tildele rettigheter eller foreta endringer så lenge kongen var mindreårig.⁴³³

Formynderstyrets vegring knyttet seg til at dette var rettigheter som tradisjonelt tilfalt kongens person. Antagelig var dette også årsaken til avslaget på den norske adelens ønske om like rettigheter på sine adelsgoods som de danskes. Siden flere danske adelsmenn selv hadde jordegods i Norge, var dette med sannsynlighet noe også de hadde interesse av. Frans Rantzau, som var både riksråd og eide en del jord i Norge, hadde til og med signert petisjonen

⁴³² Se s. 97-98

⁴³³ Se s. 73-77

fra 1591 sammen med de norske adelsmennene.⁴³⁴ Vi kan derfor neppe snakke om en ren interessekonflikt, i motsetning til skatte- og lenskravene.

Konklusjonen min blir derfor at formynderregjeringens oppslutning om den eksisterende styreform og politiske retningen etter sjuårskrigen, sammen med interessedelingen i adelsstandene ga nordmennene mindre gunstige forhold for forhandlinger under formynderregjeringen. Den konsoliderte adelsstanden i Bayern hadde mye bedre vilkår i møte med en nyetablert og enda ustabil styresmakt, hvor deres egne medlemmer utgjorde formynderne.

6.5.2. "Edelmannsfriheten" 1557 og standsprivilegiet 1582 - to taktiske innrømmelser

Min konklusjon angående det norske privilegiet fra 1582 er at det lå en taktisk begrunnelse fra Fredrik 2. bak tildelingen, hvor målet var å knytte den norske adelsstanden nærmere, og skaffe oppslutning om regimet. Dette ble ansett som nødvendig i samtiden, da kildene indikerer at Fredrik 2.s hadde en reell bekymring for at den norske adelen kunne nekte å anerkjenne sønnen som norsk tronfølger, eller til og med velge å gå i forbund med svenskene. Når privilegiet likevel ikke inneholdt politiske rettigheter, kan det indikere at Fredrik 2.s bekymringer enten ble beroliget av adelens forpliktelse, og han ikke anså det som nødvendig å gi dem fra seg, eller så torde han ikke gi nordmennene slike rettigheter siden dette kunne ha brutt opp det sentraliserte styret etter 1537.⁴³⁵

Edelmannsfriheten av 1557 blir på lignende vis, og i langt sterkere grad, tilskrevet et tilsvarende motiv fra hertug Albrecht 5. som jeg gjennomgikk ovenfor. Sett sammen, hva kan disse to dokumentene si om tildeling av privilegier som politiske virkemiddel? Som jeg gjennomgikk i kapittel 4 var tildelingen av privilegiet til den norske adelen i 1582 i tråd med den forsiktede politikken Fredrik 2. førte overfor nordmennene etter sjuårskrigen. Et forsonende oppgjør med de som hadde alliert seg med svenskene ble fulgt av en forsiktig skattlegging, som avvek fra den som ble ført i Danmark, straks gjelda var betalt. Motivasjonen var å få bukt med misnøyen i Norge som rettet seg mot konge og stat, ikke bare hos bøndene, men også hos adelen. Særlig frykten for en ny krig med Sverige var pådriver for denne strategien. Privilegiene var riktignok uten politiske rettigheter, og foruten noen nye økonomiske innrømmelser, stort sett i tråd med eldre praksis. Den viktigste oppnåelsen med privilegiet var for den norske adelens del en første skriftlig anerkjennelse av den norske

⁴³⁴ Akts I s. 119. Se også s. 80

⁴³⁵ Se s. 68-72

adelen som en egen privilegert stand ved siden av den danske, samtidig som privilegiene ble anerkjent som felles rettigheter for samtlige av dens medlemmer.⁴³⁶

For Albrecht 5. var tildelingen av edelmannsfriheten i 1557 et middel for å få stendene, og da først og fremst adelen, til å dekke en stor del av statsgjelda uten at han måtte gå med på å tildele dem konsesjoner i den pågående konfesjonsstriden. Dette oppnådde han ved å tildele dem betydelige økonomiske rettigheter, som samtidig trakk store deler av standen over på hans side i den teologisk-politiske striden.

Adelen i Bayern, i kraft av sin daværende dominans i stenderforsamlingen, hadde en sterkere posisjon overfor hertugen i 1557 enn det den norske adelen hadde overfor kongen i 1582. Dette kommer også til uttrykk i de rettighetene de vant. Hertugen måtte avse langt mer omfattende privilegier enn det den dansk-norske kongen måtte. Dette henger også sammen med hvor problematisk den adelige misnøyen ble oppfattet. I Danmark-Norge var den neppe ansett som like prekær som i Bayern. Den norske adelen hadde, utbredt misnøye til tross, for få ressurser til å utøve press på sentralmakten eller til å starte et egenhendig opprør. Det var i en mulig allianse med svenskene, eventuelt med danske adelsmenn, at dette kunne bli et problem for myndighetene. En mindre innrømmelse som privilegiene representerte ble ansett som tilstrekkelig. I Bayern måtte hertugen derimot tilby langt større gevinst for å oppnå sine mål.

En ting både privilegiet av 1582 og edelmannsfriheten av 1557 har til felles er tildelingen av økonomiske rettigheter i stedet for politiske eller politisk-religiøse. I forbindelse med edelmannsfriheten var det et tydelig forsøk på å utnytte den indre interessestriden som fantes i stenderforsamlingen. Flertallet prioriterte heller profitable rettigheter på eget gods heller enn å oppnå religiøse konsesjoner. Særlig lavere adel, nyadlede og de som ikke hadde tatt et like fast standpunkt i forhold til det religiøse, må ha foretrukket den umiddelbare økonomiske gevinsten edelmannsfriheten innbar. Høyadelen ble dermed stående isolert.

Et spørsmålet blir dermed om dette kunne vært tilfellet ved de norske privilegieforhandlingene? Sett i lys av dette, trer et aspekt klart frem i privilegiebrevet av 1582. Det ga betydelig større fordeler til den delen av adelen som hadde mest jordegods. Ikke bare fikk de stadfestet setegårdsfriheten som et felles privilegium for alle norske adelsmenn, også punkt seks og sju som ville forhindre tap av gods og eiendom var en klar fordel for

⁴³⁶ Se s. 68

denne delen av adelen. De av adelen som i langt større grad var avhengig av handel oppnådde ikke like mye, bortsett fra rettigheter knyttet til sildehandelen.⁴³⁷

Det var likevel ikke noe klart skille mellom disse to gruppene, da en kombinasjon av godsdrift og handel var normalt, slik Weidling viser.⁴³⁸ På den andre siden ville den jordrike delen av adelen ha representert et øvre sjikt, og et nærliggende mål for kongen i sitt forsøk på å dempe misnøyen i landet. Skulle et opprør eller frafall fra kongen finne sted, måtte denne gruppens ressurser ha vært sentrale. Dette ville også ha vært den delen av adelen som indirekte ble hardest rammet av kongens skattlegging under og etter sjuårskrigen, og som ville ha lidd hardest under svenske angrep. Jeg kan derfor ikke utelukke en mulig orientering i privilegiebrevet rettet mot den mest godsrike delen av norsk adel.

En sammenligning mellom disse to privilegiebrevene peker i retning av at en strategisk bruk av privilegier var en enkel, men effektiv måte for en fyrste å hevde seg, enten i møte med en sterk adelsstand som presset på for egne interesser, eller for å bedre forholdet til en misfornøyd stand. Innrømmelsene fyrsten gikk med på tildele, reflekterte maktforholdet dem i mellom og hvor prekær situasjonen var. Felles trekk virker å ha vært bruken av økonomiske privilegier for å hindre krav om politiske eller mulig religiøse rettigheter, og én mulig strategi for fyrsten var å utnytte interessemotsetninger innad i adelsstanden.

6.5.3. Den norske adelens mulighet til indre organisering og motstand etter 1537

Et par andre spørsmål gjør seg gjeldene når man sammenligner norsk og bayersk adel: hvorfor organiserte ikke den norske adelen seg i en eller annen form for adelig sammenslutning som kunne fremme deres sak etter at det norske riksrådet opphørte i 1537? Hadde de i det hele tatt mulighet til å organisere seg? Kunne de ha ytt motstand mot kongemakten ved å nekte å hylle den valgte kongen, som var en vanlig form for motstand i Bayern?

I de bayerske delhertugdømmene var det flere eksempler på at deler av adelen gikk sammen i såkalte ridderforbund. Eksempler er Toerringforbundet(1416) fra øvre Bayern, Böcklerforbundet(1466) og Löwlerforbundet(1489) i delhertugdømmet Bayern-Straubing. Det var gjerne flere årsaker til at forbundene ble stiftet, men felles for alle, og særlig for Löwlerforbundet, var forsvaret av adelens privilegier og rettigheter overfor hertugen.⁴³⁹

Ridderforbundenes væpnede motstand representerte likevel siste skritt i retten til motstand. Langt vanligere og enklere var motstand i form av å vegre seg i å utskrive skattene

⁴³⁷ NRR II s. 444-446

⁴³⁸ Weidling 1998a s. 303-354

⁴³⁹ Englbrecht 2008 s. 79-80, Krey 2015, Krey 2016

hertugen ba om, eller å nekte å hylle en ny hertug. Hyllingen i Bayern var sterkt knyttet til bekræftelsen av eldre rettigheter og privilegier, og motsatte en hertug seg dette kravet, risikerte han at stendene ikke anerkjente ham. Vanligvis ble konfliktene løst med et kompromiss, men det belyser hvilket virkemiddel denne formen for motstand var.⁴⁴⁰

Hvilke muligheter hadde så den norske adelen? I Kristian 3. håndfestning av 1536 falt den danske adelens opprørsrett bort og ble erstattet med at riksrådet skulle sitte til doms i saker der kongen var part. En lignende bestemmelse fantes i Fredrik 2. håndfestning av 1559.⁴⁴¹ På den ene siden gjaldt ikke bestemmelsene og rettighetene den danske adelen oppnådde i håndfestningen i 1536 den norske adelen. Bare opphevelse av Norge som et selvstendig politisk rike og bortfallet av den norske riksrådet kom som en konsekvens. Samtidig er det lite trolig at Kristian 3. ville ha opprettholdt den norske adelens opprørsrett etter 1537, hvis den danske adelen hadde blitt fratatt denne retten året før. Bortfallet av en norsk motstand eller opprørsrett kan sees som en følge av norgesparagrafen, på lik linje med bortfallet av det norske riksrådet. Jeg har i alle fall ikke funnet noen bestemmelser som tilsier at den norske adelen hadde denne retten etter 1537, og den er heller ikke nevnt i noen av adelens petisjoner eller privilegiebrev på 1500-tallet. Konklusjonen må altså være at den norske adelen ikke hadde en lovfestet rett til motstand etter 1537.

Hadde så adelen i Norge rett til å forsamle seg? I så fall, hvorfor skjedde ikke dette etter tapet av riksrådet, tatt i betraktning at den norske adelen ble nektet representasjon i det danske riksrådet etter 1537? Jeg har ikke lyktes med å finne klare spor i kildene som kan bekrefte eller avkrefte eksistensen av en slik rett i Norge etter 1537. Også den kan ha forsvunnet sammen med riksrådet, men igjen er det ingen eksplisitte forbud eller opphevelser i kildematerialet. Et annet spørsmål er om den norske adelen i det hele tatt hadde interesse av å organisere seg, eller om de foretrakk å bygge personlige bånd til konge og øvrighetspersoner. Mål om personlig gevinst kan ha motivert den enkelte adelsmann til en slik strategi, i stedet for å arbeide for å oppnå rettigheter for standen som helhet. Dette ville også være i kongemaktens interesse, som dermed kunne spille på den enkeltes interesser slik den vanligvis gjorde.

Ser man standsprivilegiet fra 1582 i lys av dette, så kan man muligens peke på en holdningsendring forårsaket av sjuårskrigen. Adelen misnøye etter sjuårskrigen kan ha bidratt til å knytte dem sterkere sammen, slik at de skarpere kunne fronte felles interesser ved adelsmøtet i 1582. Det lar seg vanskelig bekrefte siden detaljene fra møtet er så få, men om så

⁴⁴⁰ Bosl 1974 s. 91-94

⁴⁴¹ Rian 1997 s. 50, 62

var tilfelle, utviklet det seg ikke til en fast organisering. Ved møtet i 1591 var det et utvalg adelige som signerte petisjonen, men om disse hadde utropt seg selv, eller var valgt til å representere adelens interesser er ukjent. Det er også ukjent om dette var praksis på de to tidligere møtene, eller nytt i 1591.

På den andre siden må adelen ha møttes til forhandlinger og utforming av petisjonene i både 1548, 1582 og 1591, uansett om jobben ble overlatt til et mindretall eller ei. Dette kunne bidratt til å danne retningslinjer for den norske adelens møtevirksomhet, selv om det ikke er bevart noen skriftlig kilder. Hvis adelen i Norge hadde en form for forsamlingsrett etter 1537, virker det ikke som de viste nevneverdig interesse i å utvikle dette til en fast ordning som møttes utenom de gangene standen ble sammenkalt av kongen. En medvirkende faktor kan ha vært mangelen på en væpnet opprørsrett, og en generell mangel på nok ressurser og anledning for å starte et slikt opprør.

Jeg vil likevel anta at adelsmenn hyppig møttes både ved og utenfor formelle møter, og diskuterte saker som angikk dem selv og riket. Slike uformelle møter og personlige brev er vanskelig å dokumentere, og det er ingen kildebelegg for at adelen utviklet en fast og formell ordning for slike diskusjoner og forhandlinger.

Mangelen på en lovfestet motstandsrett, og liten interesse for organisering til tross, kunne den norske adelen ha benyttet kong Fredrik 2.s ønske om en skriftlig forpliktelse til å hylle sønnen Kristian (4.) som pressmiddel ved forhandlingene i 1582? Om dette skjedde, kommer det ikke til uttrykk i kildene. Den norske adelen ville neppe ha oppnådd stort ved å nekte kongen dette skriftlige løftet, selv om Fredrik 2.s ønske om denne forpliktelsen i seg selv, og formuleringene som ble fremsatt i hyllingsbrevet, indikerer at dette var noe de teoretisk kunne nekte. Invitasjonen og selve møtet innbød til forhandlinger selv om det alt var klart hvem som ble valgt. Hyllingen var ikke noe kongen kunne kreve av adelen, men måtte be dem om. Den norske hyllingen var viktig for legitimeringen av unionskongen. Igjen kjenner vi ikke detaljene fra forhandlingene og om adelen på noe tidspunkt forutsatte at noen av petisjonens krav ble innfridd. Kongen hadde uansett bedt om at eventuelle ønsker om privilegier skulle oversendes ham. Han hadde siste ord i avgjørelsen, men som jeg konkluderte i kapittel 4, fant han det nok strategisk klokt å gi etter på noen av adelens ønsker.

7. Konklusjon

7.1. Innledning

I denne oppgaven har jeg undersøkt den norske adelens utvikling på 1500-tallet med vekt på de fire forhandlingene i 1513, 1548, 1582 og 1591. Formålet med arbeidet var å gjennomføre en grundig analyse av standsprivilegiet til den norske adelen fra 1582 og besvare min hovedproblemstilling. Hvordan klarte den norske adelen å oppnå privilegiene i 1582, når adelen ble omtalt som "nesten utdødd" i 1513, og petisjonen deres fra 1548 ikke ble innvilget? Som jeg drøftet i innledningen var det nødvendig å foreta en analyse av dokumentene fra både 1548 og 1591, siden den opprinnelige petisjonen fra 1582 er tapt. En komparativ tilnærming ville etter min mening gi meg best grunnlag for å besvare problemstillingene knyttet til privilegiebrevet.

7.2. Oppsummering og konklusjoner

Den første underproblemstillingen min knyttet seg til riktigheten av Kristian 2.s påstand fra 1513 om at adelen i Norge var nesten utdødd, og hvorfor han fremsatte den. Påstanden har i større eller mindre grad blitt ansett som i overensstemmelse med de faktiske forhold av flere historikere, både norske og danske.⁴⁴² Min undersøkelse og sammenfatning av ulike beregninger viser at adelen i Norge ved forhandlingene i 1513 slett ikke var utdødd som stand, selv om den var fåtallig. Ved å fremstille beregningene i prosent av befolkningen, kommer det frem at andelen adelige i Norge var på omtrent samme nivå som i Danmark, 0,4-05 prosent.

Kristian 2. bruk av ordet "adel" kan på den andre siden, om vi dømmer ut fra dokumentene fra forhandlingene, ha vist til høyadelen, og ikke hele adelsstanden under ett. Om dette var tilfelle ville påstanden hans likevel være tvilsom, da beregningene viser at den norske høyadelens andel av adelsstanden utgjorde 1,5-3,75 prosent. Det var innenfor den europeiske normalen, selv om det bare var snakk om tre familier.

Jeg vil heller støtte de historikerne som har ment at hensikten med Kristian 2.s påstand var av taktisk art.⁴⁴³ Siden den ble fremsatt i forbindelse med politiske forhandlinger og konkret for å avslå de norske adelsmennenes krav om enerett til norske forleninger. Denne påstanden gir også støtte til det unntaket i håndfestningen som lot kongen benytte uadelige iden norske forvaltningen. Dette var i kongens interesse, og i tråd med den politikken han

⁴⁴² Sars 1912 s. 199, Bjørkvik 1996 s. 206, Albrechtsen 1997 s. 281

⁴⁴³ Moseng m.fl. 2007 s. 373-375(særlig bildetekst), Njåstad 2011 s. 35

hadde praktisert i Norge i visekongetiden(1506-1513), og i både Danmark og Norge etter at han ble konge(1513-1523).

Den norske adelen var altså ikke utdødd i 1513, selv om den kan påstås å være fåtallig i sammenligning med den danske. Videre har undersøkelsen min av håndfestningen fra 1524 vist at det norske riksrådet i 1524 ikke endret kravet om enerett for innfødte norske menn på norske slott og len på grunn av avslaget i 1513. Endringene i 1524, hvor både innfødte og inngiftede rådsmedlemmer kunne tildeles norske slottslen, var en formell stadfestelse av realiteten i det norske politiske landskapet. Minst to av det norske riksrådets egne medlemmer var inngiftede danske adelsmenn som i kraft av bosted og ekteskap var anerkjente som fullgode nordmenn.

Den andre underproblemstillingen min var hvorfor Kristian 3. unnlot å imøtekomme den norske adelens petisjon i 1548, og hvordan omveltningene i 1536/1537 virket inn på adelsstanden og de senere forhandlingene. Den alvorligste følgen av Kristian 3. tronbestigelse var opphevelsen av norsk politisk selvstendighet og bortfallet av det norske riksrådet. Dette var i både kongen og det danske riksrådets interesse, som dermed oppnådde politisk maktmonopol innenfor den dansk-norske staten. For den norske adelen innebar tapet at dens fundament som rikselite forsvant, og at den viktigste institusjonen for bæring av rikets suverenitet ble borte. Siden den norske adelen ikke ble gitt retten til å møte i det danske riksrådet, ble den i praksis fratatt alle muligheter for formell, politisk innflytelse på regjeringsutøvelsen.

Den norske adelsstanden ble likevel aldri inkorporert i den danske, slik Norge heller aldri ble inkorporert i Danmark. Den norske identitetsoppfattelsen ser heller ikke ut til å ha endret seg, selv ved inngifte av utenlandske adelsmenn. Kildene viser at adelen i Norge uavhengig av opphav, og selv i situasjoner hvor de kunne tjent på det motsatte, fremstilte seg som en egen norsk adel og krevde rettigheter i kraft av dette. Påstander om at adelen i Norge etter 1537 var dansk-norsk, eller mer dansk enn norsk, stemmer følgelig ikke med det bevarte kildematerialet.

Reformasjonen bidro til at den norske adelen ble noe redusert, siden erkebispesetets mulighet til å adle egne klienter forsvant, og dessuten forsvant inntektsbringende geistlige embeter. Jeg har likevel ikke funnet tegn til at overgangen til protestantismen medførte konfesjonelle stridigheter. Økonomisk ble det mer jord tilgjengelig i form av forleninger, men siden det var flere adelsmenn enn len, var det ikke alle som fikk nyte godt av dette.

Omveltningene kom også til uttrykk i adelens petisjon som ble overgitt prins Fredrik og utsendingene til Oslo i 1548. Av de ti punktene ønsket adelen viktige politiske rettigheter

som innflytelse på lovendringer og utskriving av skatter. Videre ønsket de økonomiske rettigheter som skattefrihet på setegårder, rett til å kjøpe fri bondejord, og få igjen jord gitt til klostre/kirker eller kommet under kronen. Disse punktene var følger av trangere økonomiske forhold, og sannsynligvis et tilsvar til den politiske umyndiggjøringen fra 1537. Den norske adelen ba også om å få enkelte rettigheter som den danske adelen, men som jeg alt har bemerket, ikke fordi de anså seg som samme adelsstand.

Interessant nok stilte prinsen og/eller kommissærene seg positive til flere av punktene, særlig retten til å samtykke i skatteutskrivninger, som de mente var rettmessig. At Kristian 3. likevel unnlot å utstede noe privilegiebrev, mener jeg kom av flere årsaker. Kravene ville ha grepet for mye inn i sentralkraftens rettigheter og Kristian 3. måtte enten dele på den politiske makten, eller han måtte gi økonomiske rettigheter som ville medført mindre inntekter til staten.

Særlig når det gjaldt kravet om endring i odelslovene måtte kongen avslå. På den ene siden ville lovendringen ha virket inn på bøndenes skatteevne. På den andre siden ville en slik innrømmelse ha skadet hensikten med hyllingen, som var å legitimere Kristian 3. og sønnen Fredrik som norsk konge og tronfølger. Det sterkeste virkemidlet i kongens retorikk var å garantere for opprettholdelsen av landsloven, som han gjord både skriftlig og muntlig i forbindelse med hyllingen. Å gi adelen en slik rett ville altså svekke både statens inntektsgrunnlag og legitimeringen av ham som norsk monark blant flertallet av den norske befolkningen, nemlig bøndene.

Jeg mener likevel at Kristian 3. ikke var utpreget motstander av den norske adelen. Han sto bare meget sterkt overfor dem i hele sin regjeringstid, og hadde ingen egentlig bruk for en sterk norsk adelsstand innenfor det mer sentraliserte statssystemet etter 1537. Danske adelsmenn fylte mange len i Norge, og rådgivere om norske forhold kunne kongen finne rundt seg i Danmark. Kristian 3. hadde altså lite å tjene på å gi den norske adelen innrømmelser i 1548, og utga dermed ikke noe privilegiebrev til dem.

På bakgrunn av disse funnene, og analysen jeg foretok av dokumentene fra 1591 i kapittel fem, har jeg så brukt disse i en komparativ analyse av 1582-privilegiet. Analysen viser at omlag halvparten av punktene var eldre privilegier som ble bekreftet, noen var nye, deriblant den endelige tildelingen av den viktige setegårdfriheten, og rettigheter knyttet til økende eksklusivitet i standen. Jeg mener altså at privilegiebrevet ikke bare var en bekreftelse på eldre rettigheter, slik enkelte har hevdet, men også innbar nye rettigheter.⁴⁴⁴

⁴⁴⁴ Steen 1935 s. 236, Rian 1995 s. 117, Moseng m.fl. 2003 s. 104

Jeg vil dessuten hevde at den opprinnelige petisjonen antagelig har inneholdt krav av politisk art, slik som rett til å samtykke i skatteutskrivinger, fordi dette hadde vært en hard belastning for den norske befolkningen under sjuårskrigen(1563-1570). Dette kravet dukker også opp i 1591, og var også del av petisjonen i 1548. Det er altså god grunn til å tro at et slikt krav også ble fremsatt i 1582. Videre var rettigheter knyttet til handel stadig viktigere for adelen, noe også petisjonen fra 1591 vitner om. Jeg vil derfor anta at petisjonen fra 1582 har inneholdt ytterligere krav knyttet til dette, særlig sagbruksnæringen, som var en meget utbredt og innbringende inntektskilde. Jeg vil hevde at privilegiebrevet slik det fremstår ikke er ment som rent honorært, men inneholdt et par viktige privilegier som styrket adelen økonomisk, og bidro til å avgrense den fra resten av samfunnet.

Den viktigste funksjonen av privilegiebrevet fra 1582, og som også har gitt det tilnavnet standsprivilegiet, er at formuleringen i dets første punkt anerkjenner den norske adelen som en fungerende adelsstand. Jeg er dermed enig med de historikerne som kaller det for definerende for standen.⁴⁴⁵ Privilegiebrevet anerkjente og etablerte den norske adelen som en juridisk avgrenset adelsstand, hvor alle dens medlemmer uavhengig av rang delte de samme rettigheter og privilegier. Videre skapte standsprivilegiet et grunnlag og tradisjon for å forhandle om privilegier også i fremtiden. Dette skjedde da også i forbindelse med hyllingen av Kristian 4. i 1591, hvor den norske adelen fikk innvilget mange av kravene i petisjonen sin. Enkelte av disse kravene viser en tydelig sammenheng med og bygger videre på innholdet i standsprivilegiet fra 1582.

Min tredje underproblemstilling knytter seg til Fredrik 2.s begrunnelse for å utstede et privilegiebrev til den norske adelen i 1582 og hvorfor han hadde tatt seg bryet med å kalle dem inn til forhandlinger i utgangspunktet. Jeg vil hevde at Fredrik 2. gjorde dette av strategiske hensyn for å sikre den norske adelens oppslutning om det eksisterende regimet. Den norske befolkningen og adelen hadde blitt utsatt for store byrder i løpet av sjuårskrigen, en krig som Fredrik 2. hadde startet mot svenskene, men som i stor grad rammet Norge og norske innbyggere.

Byrder og skattlegging forårsaket en utpreget misnøye i hele befolkningen, men kildematerialet indikerer at misnøyen blant den norske adelen ble ansett som spesielt bekymringsfullt for regimet. På samme tidspunkt var den utenrikspolitiske situasjonen etter sjuårskrigen enda ikke avklart, og Fredrik 2. hadde god grunn til å forvente ny krig med Sverige. I et potensielt skrekksenario for Fredrik 2. kunne en allianse mellom norsk adel og

⁴⁴⁵ Se blant annet Rian 1997 og Moseng m.fl. 2003

svenske ressurser teoretisk koste ham den norske kronen. Selv om den norske adelen i seg selv ikke hadde nok ressurser eller pressmidler, kunne disse komme utenfra.

Også formuleringene i det norske hyllingsbrevet indikerer at Fredrik 2. hadde en viss frykt for at den norske adelen kunne nekte å anerkjenne sønnen som tronfølger etter hans død, i hvert fall ikke uten større innrømmelser. Kongen valgte altså å kalle inn den norske adelen til møte i 1582 for å sikre seg at de forpliktet seg til å hylle sønnen, men også for å la dem samtykke i det danske riksrådets kongevalg. Jeg mener dette hadde en honorær funksjon, og støttet opp om anerkjennelsen av den norske adelen som Norges ledende stand. Selv om den norske adelen kan ha hatt en teoretisk mulighet til å nekte i kongens ønske, vil jeg hevde de så seg bedre tjent med å imøtekomme ham, og øke mulighetene for å få gjennomslag for sine ønsker om privilegier i stedet. Den norske adelen hadde altså en reell forhandlingsmulighet i 1582, selv om de få skriftlige kildene ikke avslører i hvor stor grad de var denne bevisst, eller benyttet den i privilegieforhandlingene.

Min konklusjon og svar på hovedproblemstillingen er altså at den norske adelen lyktes i å oppnå privilegiene sine ved forhandlingene i 1582, fordi det i motsetning til tidligere, var en sterkere og mer åpen forhandlingssituasjon mellom dem og kongemakten. Kongen søkte å dempe misnøyen krigføringens hans hadde forårsaket, og ville sikre adelens oppslutning om regimet, og da særlig til sønnen som tronfølger. Å gi etter på en del av adelens petisjon ville derfor være et strategisk klokt valg av ham. Adelen på sin side har benyttet situasjonen til å oppnå privilegier og skriftlig anerkjennelse av sin posisjon i samfunnet. Anerkjennelsen i 1582 skapte så et grunnlag for videre forhandlinger, og var et viktig skritt på veien til å oppnå like rettigheter med den danske adelen.

Konklusjonen min støttes av en sammenligning med bayerske privilegieforhandlinger på 1500-tallet. Til tross for viktig forskjeller mellom adelsstendene viser sammenligningen at også den bayerske hertugen benyttet seg av privilegier for å oppnå sine politiske mål i forhandlinger med adelen. En ytterligere likhet virker å ligge i bruken av en eller flere økonomiske rettigheter for å unngå krav av politisk natur. I hertugens tilfelle for å hindre politisk-religiøse konsesjoner i den pågående religionsstriden, og i Fredrik 2.s tilfelle var tildelingen av rettigheter som skattefriheten på setegårdene, nok til å unngå eventuelle politiske krav som innflytelse på skatteutskrivningen. Sammenligningen viser videre at Fredrik 2. med de økonomiske frihetene kan ha appellert direkte til den godsrike og mest innflytelsesrike delen av den norske adelen.

Komparasjonen mellom formynderstyrene i Bayern og Danmark-Norge indikerer videre at oppslutningen om staten, styreformene og den rådende politikken, gjorde at de danske

formynderne var mindre interessert i å tildele rettigheter som tradisjonelt tilfalt konges person. Dette kan forklare hvorfor noen av de mest betydningsfulle privilegiekravene fra 1591 ble avslått. Avslutningsvis viser beregninger fra Bayern at antallet adelige ved ca. år 1600 lå på 0,3 prosent, mens tilsvarende beregninger for Norge gir et tall på 0,2 prosent. Dette støtter påstanden om at den norske adelens andel av befolkningen var innenfor en allmenneuropeisk standard og slett ikke atypisk for sin tid.

Som jeg var inne på innledningsvis er denne oppgaven begrenset i tid og rom. For å bygge videre på arbeidet ville en samtidig studie av den danske adelens privilegiebrev vært hensiktsmessig. Jeg vil også anse det som fruktbart å utvide det komparative grunnlaget, både ved å dra inn privilegieforhandlingene frem mot eneveldets innførsel, og ved å dra inn flere adelsstender i komparasjonen.

8. Kilder og Litteratur

- Akts I = *Aktstykker til de norske stændermødgers historie 1548-1661*. Bind I. Oslo: Kjeldeskriftfondet 1929.
- Akts III = *Aktstykker til de norske stændermødgers historie 1548-1661*. Bind III. Oslo: Kjeldeskriftfondet 1984.
- Albrecht, D. (1974) *Staat und Gesellschaft. Zweiter Teil: 1500-1745. I: Das alte Bayern. Der Territorialstaat vom Ausgang des 12. Jahrhunderts bis zum Ausgang des 18. Jahrhunderts*. Bind II i Spindler, M.(red.) *Handbuch der bayerischen Geschichte*. 2.utgave. München: C. H. Beck'sche Verlagsbuchhandlung, s.559-592.
- Albrechtsen, E. (1997) *Fællesskabet bliver til 1380-1536*. Bind I i: *Danmark-Norge 1380-1814*. Oslo: Universitetsforlaget AS.
- Bagge, S. og Mykland, K. (1987) *Norge i dansketiden 1380-1814*. Oslo: J.W.Cappelens forlag AS.
- Bäro, N. (2008) *Die Entwicklung der Landstände in Bayern - Schnaitbacher Urkunde und Ottonische Handveste* [studienarbeit]. München: Universität der Bundeswehr München.
- Benedictow, O. J. (1977) *Fra rike til provins 1448-1536*. Bind. V i Mykland K.(red.): *Norges Historie*. Oslo: J.W. Cappelens forlag AS.
- Benedictow, O. J. (2009, 13. februar) *Henrik Krummedike*. I: *Norsk biografisk leksikon*. https://nbl.snl.no/Henrik_Krummedike (30.03.2016)
- Bjørkvik, H. (1996) *Folketap og sammenbrudd: 1350-1520*. Bind IV. i Helle, K.(red.) *Aschehougs Norges historie*. Oslo: Aschehougs & Co.
- Bosl, K. (1974) *Die Geschichte der Repräsentation in Bayern. Landständische Bewegung, Landständische Verfassung, Landesauschuß und altständische Gesellschaft*. Bind I i: *Repräsentation und Parlamentarismus in Bayern vom 13. bis zum 20. Jahrhundert. Eine politische Geschichte des Volkes in Bayern*. München: C. H. Beck'sche Verlagsbuchhandlung.
- Bratberg, T. (2009a, 14. februar) *Kruckow - norsk adelsslekt*. I: *Store norske leksikon*. https://snl.no/Kruckow%2Fnorsk_adelsslekt (06.04.2016).
- Braun, B. (2012, 25. juni) *Reichsunmittelbarkeit*. I: *Historisches Lexikon der Schweiz*. <http://www.hls-dhs-dss.ch/textes/d/D9832.php> (26.04.2016)
- Bruun, H. (2011, 18. juli) *Frants Rantzau*. I: *Dansk biografisk leksikon*.

- http://denstoredanske.dk/Dansk_Biografisk_Leksikon/Samfund,_jura_og_politik/Myndigheder_og_politisk_styre/Lensmand/Frants_Rantzau (24.04.2016).
- Colding, P. (2011, 18. juli) Erik Urup. I: *Dansk biografisk leksikon*.
http://denstoredanske.dk/Dansk_Biografisk_Leksikon/Monarki_og_adel/Adelsmand/Erik_Urup (17.3.2016)
- DN = *Diplomatarium Norvegicum. Oldbreve til kundskab om Norges indre og ydre forhold, sprog, slægter, sæder, lovgivning og rettergang i middelalderen*. Bind I-XXIII, utgitt ved Christian C. A. Lange et. al., Christiania/Oslo 1847-2011.
- Englbrecht, J. (2008) Bundbrief der Oberbayerischen Stände ("Toerringbund"). I: Wolfgang, J, Hamm, M, og Brockhoff, E. (red.) *Adel in Bayern. Ritter, Grafen, Industribarone*. Katalog zur Bayerischen Landesausstellung 2008. Augsburg: Haus der Bayerischen Geschichte, s.79-80.
- Fladby, Rolf.(1977) Gjenreisning 1536-1648. Bind. VI i Mykland K.(red.): *Norges Historie*. Oslo: J.W. Cappelens forlag AS.
- Hamre, L. (1998) *Norsk politisk historie 1513-1537*. Oslo: Det norske samlaget.
- Hechberger, W. (2008) Adel in Mittelalter. I: Wolfgang, J, Hamm, M, og Brockhoff, E.(red.) *Adel in Bayern. Ritter, Grafen, Industribarone*. Katalog zur Bayerischen Landesausstellung 2008. Augsburg: Haus der Bayerischen Geschichte, s. 16-18.
- Helle, K. (1972) *Konge og gode menn i norsk riksstyring ca. 1150-1319*. Bergen: Universitetsforlaget
- Holzfurtner, L. (2008a) Adel und Landesherr. I: Wolfgang, J, Hamm, M, og Brockhoff, E. (red.) *Adel in Bayern. Ritter, Grafen, Industribarone*. Katalog zur Bayerischen Landesausstellung 2008. Augsburg: Haus der Bayerischen Geschichte, s.76-78.
- Holzfurtner, L. (2008b) Die "Erklärte Landesfreiheit" des Herzogtums Bayern. I: Wolfgang, J, Hamm, M, og Brockhoff, E. (red.) *Adel in Bayern. Ritter, Grafen, Industribarone*. Katalog zur Bayerischen Landesausstellung 2008. Augsburg: Haus der Bayerischen Geschichte, s.82.
- Imsen, S. og Winge H. (1999) *Norsk historisk leksikon. Kultur og samfunn ca. 1500- ca. 1800*. 2.utgave. Oslo: Cappelen akademisk forlag AS
- Johnsen, O. A. (1906) *De norske stænder : bidrag til oplysning om folkets deltagelse i statsanliggender fra reformationen til enevældet (1537-1661)*. Christiania: I kommission hos Dybwad.
- Kink, B. (2008) Albrecht V., Herzog von Bayern (1528-1579). I: Wolfgang, J, Hamm, M, og Brockhoff, E. (red.) *Adel in Bayern. Ritter, Grafen, Industribarone*. Katalog zur

- Bayerischen Landesausstellung 2008. Augsburg: Haus der Bayerischen Geschichte, s.96-97.
- Kink, B, Pongratz, S. og Schuster, W. (2008) Demografisches zum Adel in Bayern. I: Wolfgang, J, Hamm, M, og Brockhoff, E. (red.) *Adel in Bayern. Ritter, Grafen, Industribarone*. Katalog zur Bayerischen Landesausstellung 2008. Augsburg: Haus der Bayerischen Geschichte, s. 131.
- Kjeldsen, L. G. (2012, 24. oktober) *Delingerne af Slesvig-Holstein i 1490, 1544 og 1564*. <http://danmarkshistorien.dk/leksikon-og-kilder/vis/materiale/delingerne-af-slesvig-holsten-i-1490-1544-og-1564/> (26.04.2016).
- Kjeldstadli, K. (1999) *Fortida er ikke hva den en gang var. En innføring i historiefaget*. 2.utgave. Oslo: Universitetsforlaget.
- Kongsrud, H. (2011) *Det norske kanslerembetet. Kompetanse, funksjoner, arkivdannelse og overleveringsveier*. Riksarkivaren. Skriftserie 34. Oslo: Riksarkivet.
- Kopfmann, K. (2008) Wirtschaftliche Grundlagen - die Hofmarken. I: Wolfgang, J, Hamm, M, og Brockhoff, E. (red.) *Adel in Bayern. Ritter, Grafen, Industribarone*. Katalog zur Bayerischen Landesausstellung 2008. Augsburg: Haus der Bayerischen Geschichte, s.104-105.
- Kraus, A. (1974) Sammlung der Kräfte und Aufschwung (1450-1508). I: Das alte Bayern. Der Territorialstaat vom Ausgang des 12. Jahrhunderts bis zum Ausgang des 18. Jahrhunderts. Bind II i Spindler, M.(red.) *Handbuch der bayerischen Geschichte*. 2.utgave. München: C. H. Beck'sche Verlagsbuchhandlung, s.268-294.
- Krey, H. J. (2015, 12. november) Löwlerbund. I: *Historisches Lexikon Bayerns* <https://www.historisches-lexikon-bayerns.de/Lexikon/Löwlerbund> (08.03.2016)
- Krey, H. J. (2016, 17. februar) Böcklerbund. I: *Historisches Lexikon Bayerns* <https://www.historisches-lexikon-bayerns.de/Lexikon/Böcklerbund> (08.03.2016)
- Lanzinner, M. (1980) *Fürst, Räte und Landstände. Die Entstehung der Zentralbehörden in Bayern 1511-1598*. Göttingen: Vandenhoeck & Ruprecht.
- Lutz, H. (1974) Das konfessionelle Zeitalter. Erster Teil: Die Herzöge Wilhelm IV. und Albrecht V. I: Das alte Bayern. Der Territorialstaat vom Ausgang des 12. Jahrhunderts bis zum Ausgang des 18. Jahrhunderts. Bind II i Spindler, M.(red.) *Handbuch der bayerischen Geschichte*. 2.utgave. München: C. H. Beck'sche Verlagsbuchhandlung, s.295-350.
- Moseng, O. G, Opsahl, E, Pettersen, G. I, Sandmo, E. (2003) *Norsk historie II : 1537-1814*. Oslo: Universitetsforlaget.

- Moseng, O. G, Opsahl, E, Pettersen, G. I, Sandmo, E. (2007) *Norsk historie I : 750-1537*. 2.utgave. Oslo: Universitetsforlaget.
- Nadler, M. (2008a) Stammbaum der Grafen von Maxlrain. I: Wolfgang, J, Hamm, M, og Brockhoff, E. (red.) *Adel in Bayern. Ritter, Grafen, Industribarone*. Katalog zur Bayerischen Landesausstellung 2008. Augsburg: Haus der Bayerischen Geschichte, s. 66.
- Nadler, M. (2008b) Erklärung der Edelmanssfreiheit (60. Freibrief). I: Wolfgang, J, Hamm, M, og Brockhoff, E. (red.) *Adel in Bayern. Ritter, Grafen, Industribarone*. Katalog zur Bayerischen Landesausstellung 2008. Augsburg: Haus der Bayerischen Geschichte, s.83.
- Nadler, M. (2008c) Joachim Graf zu Ortenburg (1530-1600). I: Wolfgang, J, Hamm, M, og Brockhoff, E. (red.) *Adel in Bayern. Ritter, Grafen, Industribarone*. Katalog zur Bayerischen Landesausstellung 2008. Augsburg: Haus der Bayerischen Geschichte, s.98-99.
- Nielsen, Y. (1909) Tidsrummet 1537-1588. Bind. IV i *Norges historie fremstillet for det norske folk*. Kristiania: Aschehoug & Co.
- Njåstad, M. (2011) 1400-1840. Bind II i *Norvegr - Norges historie*. Oslo: Aschehoug & Co.
- NGL = *Norges gamle love, annen rekke 1388-1604, fjerde bind 1513-1536*. Utgitt ved Halvor Kjellberg. Oslo: Riksarkivet 1995
- NRR = *Norske Rigs-Registrarer Tildeels i uddrag*. Bind I-XII, utgitt ved Christian C. A. Lange et.al. Christiania 1861-1891
- Opsahl, E. (2002) "Norge[...] thette rige som vort federne rige og land." Norsk identitet i lydriketida(1537-1660)? I: *Historisk tidsskrift*. Bind 81. Oslo: Universitetsforlaget s. 99-118.
- Opsahl, E. (2014) P.A. Munchs vurdering av aristokratiets betydning for norsk historie på 1300-tallet. I: *En prisverdig historiker: Festskrift til Gunnar I. Pettersen*. Riksarkivaren skriftserie 41, Oslo: Riksarkivet.
- Opsahl, E. (2015) Å kjenne "landsens vis eller lougen". Forholdet mellom norsk og dansk på 1600-tallet. I: *Den rianske vending. Festskrift i anledning professor Øystein Rians 70-årsdag 23. februar 2015*. Oslo: Novus forlag AS s. 147-164.
- Rian, Ø. (1995) Den nye begynnelsen: 1520-1660. Bind V. i Helle, K.(red.) *Aschehougs Norges historie*. Oslo: Aschehougs & Co.
- Rian, Ø. (1997) Den aristokratiske fyrstestaten 1536-1648. Bind. II i *Danmark-Norge 1380-1814*. Oslo: Universitetsforlaget.

- Rian, Ø. (2009, 13. februar) Vincens Lunge. I: *Norsk biografisk leksikon*.
https://nbl.snl.no/Vincens_Lunge (17.03.2016)
- Sars, J. E. (1912) *Samlede Værker*. Bind. III. Kristiania og København: Gyldendalske Boghandel og Nordisk Forlag.
- Seibert, H. (2008) *Ottonische Handfeste*. I: Wolfgang, J, Hamm, M, og Brockhoff, E. (red.) *Adel in Bayern. Ritter, Grafen, Industribarone*. Katalog zur Bayerischen Landesausstellung 2008. Augsburg: Haus der Bayerischen Geschichte, s.78-79.
- Spindler, M. (1974) *Gefährdung der politischen Grundlagen. Der innere Fortschritt: Die Anfänge der Ständebildung. Ludwig IV. I: Das alte Bayern. Der Territorialstaat vom Ausgang des 12. Jahrhunderts bis zum Ausgang des 18. Jahrhunderts*. Bind II i Spindler, M.(red.) *Handbuch der bayerischen Geschichte*. 2.utgave. München: C. H. Beck'sche Verlagsbuchhandlung, s.104-143.
- Steen, S. (1935) *Tidsrummet fra omkring 1500 til 1640*. Bind. IV i *Det norske folks liv og historie gjennom tidene*. Oslo: Aschehoug & Co.
- Straub, T. (1974) *Bayern in Zeichen der Teilungen und der Teilherzogtümer (1347-1450)*. I: *Das alte Bayern. Der Territorialstaat vom Ausgang des 12. Jahrhunderts bis zum Ausgang des 18. Jahrhunderts*. Bind II i Spindler, M.(red.) *Handbuch der bayerischen Geschichte*. 2.utgave. München: C. H. Beck'sche Verlagsbuchhandlung, s.182-267.
- Weidling, T. (1998a) *Adelsøkonomi i Norge fra reformasjonstiden og frem mot 1660* [doktoravhandling]. Universitetet i Oslo.
- Weidling, T. (1998b) *Adel og aristokrati. En vurdering av begrepsbruken i norsk historieskriving om adelen rundt reformasjonstiden*. *Historisk tidsskrift* 4/1998, s.467-480.